

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NURANƏ MÜŞFİQ qızı PİRİZADƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK
KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

İxtisaslaşma: HSM-060201-Müqayisəli dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Solmaz Tofiq qızı Köçərli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASI.....	7-44
1.1. Azərbaycan dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatına dair.....	7-32
1.2. Avropa dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatı tarixi.....	32-43
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK	
KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	44-66
2.1. Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının leksik-semantik	
vasitələrlə ifadəsi.....	44-51
2.2. Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənliyin qrammatik vasitələrlə	
ifadəsi.....	51-66
NƏTİCƏ.....	67-68
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	69-73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müəyyənlik kateqoriyası barədə istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də ümumən dilçilikdə bu və ya digər dərəcədə bəhs edilsə də, bu sahədə kifayət qədər mübahisəli məsələlər mövcuddur. Belə ki, kateqoriyanın linqvistik-fəlsəfi məzmunu, müxtəlif sistemli dillərlə funksionallıq səviyyəsi, ifadə özünəməxsusluqları barədə əsaslı araşdırmalar aparılmamış, bütün bunlar konkret dillərin nümunələri əsasında müqayisə edilərək ümumiləşdirilməmişdir.

Dillərin inkişaf etdiyi, daimi dəyişikliyə uğradığını nəzərə alaraq tədqiqatımızda əsas diqqəti müxtəlif sistemli dillərin səviyyələrində baş verən dəyişikliyə yönəldirik. Məhz bunu nəzərə alaraq Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının həmin dillərin leksik-semantik qatlarında və qrammatikasında göstərdiyi fərqlilikləri müxtəlif nümunələr əsasında izah etməyə çalışmışıq. Bunun üçün müxtəlif müəlliflərin monoqrafiyaları, məqalələri üzərində tədqiqat işləri aparmışıq. Tədqiqatımızda müəyyənlik kateqoriyasının mövcud olmadığı dillərdən olan iltisqi dillərdə bu kateqoriyanın müxtəlif vasitələrlə ifadə olunduğunu əks etdirmişik.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyamızın əsas obyektı Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələridir. Tədqiqatımızda hər iki dilin leksik-semantik və qrammatik sistemində mövcud olan müəyyənlik kateqoriyasını ifadə edən xüsusiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini nümunələr əsasında təhlil edərək onların bədii ədəbiyyatlarda, məqalələrdə, kitablarda və s. istifadə olunma xüsusiyyətlərini misallarla göstəririk.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatımızın predmeti müəyyənlik kateqoriyası onun Azərbaycan və ingilis dillərində leksik-semantik və qrammatik vasitələrlə ifadəsidir. Bu səbəbdən də ilk öncə müəyyənlik kateqoriyası haqqında məlumat verib, daha sonra müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik kateqoriyasının özünü necə göstərdiyini qeyd etmişik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik kateqoriyasının təzahür, yaxud ifadə özünəməxsusluqlarını araşdırıb

ümumiləşdirməklə həmin kateqoriyanın linqvistik-fəlsəfi mahiyyətini, dildə fəaliyyət dairəsini, funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün qarşıda aşağıdakı vəzifələr durmuşdur:

- Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənliyin bilavasitə ifadə imkanlarını, formalarını araşdırmaq;

- Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənliyin bilavasitə, yaxud hansı kateqoriya ilə müştərək ifadə imkanlarını, formalarını araşdırmaq;

- leksik-semantik sistemdə (söz-leksem səviyyəsində) müəyyənliyin təzahür məqamlarını, əsas xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

- İngilis dilində müəyyənliyin kateqoriyasının, eləcə də bu tipli dil hadisələrinin leksik-qrammatik səciyyəsinə vermək;

- müəyyənliyin bir idrak hadisəsi olaraq məntiqi fəaliyyət həddlərini, digər fəlsəfi-məntiqi kateqoriyalarla əlaqəsini araşdırmaqla bir dil kateqoriyası kimi digər linqvistik kateqoriyalardan fərqi müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatımızın nəzəri əhəmiyyəti müəyyənlik kateqoriyası onun Azərbaycan və ingilis dillərində özünü necə göstərdiyini əks etdirdiyini görmək üçün müəyyənlik kateqoriyası anlayışı və onun müxtəlif sistemli dillərdə necə əks olunması haqqında nəzəri məlumatlar vermişik. Tədqiqat işində məzmunca mürəkkəb bir linqvistik kateqoriya olan definitivliyin konkret materiallar əsasında linqvistik-fəlsəfi mahiyyəti izah olunur. Bununla əlaqədar olaraq həm linqvistik, həm də məntiqi-idraki xarakterli bir sıra mürəkkəb nəzəri məsələlərə münasibət bildirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatımızın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki , bu mövzu haqqında kifayət qədər material olmasına baxmaraq ümumiləşdirmələr aparılmamışdır. Belə ki, müqayisəli şəkildə tədqiq etdiyimiz “Azərbaycan və ingilis dilində müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri” mövzusunda müxtəlif ədəbiyyatlardan , monoqrafiyalardan istifadə edərək mövzu üzərində ümumiləşdirmə aparılmışdır. Eyni zamanda həmin müddəalar ümumi dilçilik üzrə ixtisas alan magistrantlar üçün xüsusi kurs şəklində tədris edilə bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi.

- Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkarlanması tədqiqatın əsas istiqamətini təşkil edir;
- Müəyyənlik kateqoriyasının izahı üçün bu kateqoriyanın müxtəlif sistemli dillərdə fərqli müstəvilərdə izahı əhəmiyyətli hesab olunur;
- Azərbaycan və ingilis dillərdə müəyyənlik kateqoriyasının leksik-semantik və qrammatik vasitələrlə izahını vermək üçün nümunələrin verilməsi mövzunun daha aydın qavranılması üçün əsasdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəlar:

- Müəyyənlik kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə özünü necə əks etdirməsi;
- Müxtəlif dilçilərin müəyyənlik kateqoriyası haqqındakı fərqli düşüncələri;
- Avropa dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasına məxsus fərqli düşüncələr;
- Azərbaycan dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının fərqli şəkildə özünün göstərməsi ;
- Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının leksik-semantik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunmasının oxşar və fərqli cəhətlərinin nümunələrlə əsaslandırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində definitivlik kateqoriyası ilk dəfədir ki, geniş linqvistik-fəlsəfi planda, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında araşdırılır. Zəngin faktik materiallar tədqiqata cəlb edilmiş, kateqoriyanın məzmununu, özünəməxsus cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün həmin materialların sistemli şəkildə müqayisəsi aparılmışdır. Fərqli ifadə xüsusiyyətlərinin, formalarının necə yarandığı, məntiqi- idrakı genezisi barədə çox hallarda orijinal mülahizələr irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda dissertasiya işində bir sıra qrammatika kitablarında indiyə qədər davam edən mübahisələrə (məsələn, bu və ya digər linqvistik kateqoriyanın hüdudu ilə əlaqədar mübahisələrə) aydınlıq gətirilmişdir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 1 elmi məqalə yazılmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, hər biri iki yarımfəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil 2 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “Müəyyənlik kateqoriyası” adlanır. Burada Avropa dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatı tarixi araşdırılır, Azərbaycan dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatına dair yazılmış kitablar təhlilə cəlb edilir.

“Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyası” adlanan ikinci fəsildə Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının leksik-semantik vasitələrlə ifadəsi təhlil obyektinə çevrilir, Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənliyin qrammatik vasitələrlə ifadəsi öyrənilir.

Nəticə hissəsi isə hər bir fəsildə apardığımız tədqiqat ümumiləşdirilmələrini, müzakirə etdiyimiz başlıca sualların cavablarını və sonda gəldiyimiz mühüm əhəmiyyət daşıyan nəticələri əks etdirir.

I FƏSİL

MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASI

1.1. Azərbaycan dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatına dair

Müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik kateqoriyası haqqında sistemli bir tədqiqatın olmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar müxtəlif dillərin normativ qrammatikasına əsasən həmin kateqoriyanın ifadəsinə aid araşdırmalar etmiş, bir sıra hallarda isə definitivliyin linqvistik xarakteristikasını vermişlər. Azərbaycan dilçiləri də bu sahədə müəyyən araşdırmalar edərək ,türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın özünəməxsusluqları barədə kifayət qədər ətraflı tədqiqat işləri görmüşlər.

Türk dillərində definitivlik problemi haqqında ilk dəfə geniş bir şəkildə bəhs edən professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur. O, “ “Türk dilində definitivlik problemi” adlı məqaləsində həmin kateqoriyanın yalnız Azərbaycan dilindəki təzahür xüsusiyyətləri barədə danışmamış, həm də definitivliyə münasibətdə türk dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) dünya dilləri içərisində yerini müəyyənləşdirməyə çalışmaqla ümumi dilçilik baxımından əhəmiyyətli fikirlər söyləmişdir” [7,s.25].

Haqqında bəhs olunan kateqoriya barədə müxtəlif türk dillərinin qrammatikalarında (N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, M.Hüseynzadə və b.) bu və ya digər münasibətlə bəhs edilmişsə də, definitivlik barədə ilk monoqrafiyanı A.Həsənov yazmışdır. Həcmcə kiçik olmasına, mülahizələrinin bir sıra hallarda mübahisəli olmasına baxmayaraq həmin monoqrafiya bu sahədə indiyə qədər mötəbər iş sayılmaqdadır. Müəllif göstərir ki, “türk dillərində müəyyənlik kateqoriyasının əhatə dairəsi geniş olub, dilin müxtəlif sahələrində və müxtəlif vasitələrlə təzahür edir. Ona görə də Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın mövqeyini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün onu aşağıdakı cəhətlərdən tədqiq etmək lazım gəlir:

1. leksik-semantik definitivlik;
2. leksik-qrammatik definitivlik;
3. qrammatik definitivlik”[10,s.8].

A.Həsənovun monoqrafiyasında leksik-semantik definitivliyin obyektini olaraq o sözlər götürülür ki, “ onlar ya həmişə müəyyənlik, ya da həmişə qeyri- müəyyənlik bildirir. Müəyyənlik bildiren sözlərə şəxs əvəzlilikləri, xüsusi isimlər, yer zərfləri, kim sual əvəzliyini daxil edən müəllif göstərir ki, leksik-semantik cəhətdən müəyyənlik bildiren sözlərin əsas halda mübtəda vəzifəsində işlənməsi ilə onların vasitəsilə tamamlıq və zərflilik vəzifəsində işlənməsi arasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası cəhətdən elə bir fərq yoxdur, belə ki, həmin sözlər hər hansı sintaktik mövqedə müəyyənlik ifadə edir”[10, s.14].

Bizim fikrimizcə, A.Həsənovun “Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası” əsəri nə qədər maraqlı, elmi baxımdan əhəmiyyətli olsa da, bu və ya digər məsələyə münasibətdə yalnız Azərbaycan dilinin mövqeyindən çıxış etməyə cəhd göstərdiyinə görə metodoloji baxımdan çətinliklərə, qüsurlara məruz qalır. Məsələn, leksik-qrammatik definitivlikdən danışan müəllif Azərbaycan dilində, ümumən türk dillərində leksik-semantik yolla qeyri-müəyyənlik bildiren sözlərə nümunə bilmədiyi halda, müəyyənlik bildiren sözlərə mənsubiyyət və yiyəlik hal şəkilçiləri ilə düzələn sözləri (beləsi, eləsi, hərəsi, hamısı, mənimki, səninki, bununku, onunku və s.) nümunə gətirir. Bu cür leksik-qrammatik disharmoniya, antisimmetriya isə metodoloji baxımdan qəbul edilə bilməz. Əsərin qüsurlarından biri də definitivliyin “müxtəlif” təzahür formaları (leksik-semantik, leksik-qrammatik, qrammatik) arasındakı “əlaqə”nin müəyyən edilə bilməsidir ki, biz bunu çatışmazlıq hesab edirik. İrəlidə bu barədə bəhs olunacaqdır.

A.Həsənovun, ötəri şəkildə olsa belə, definitivliyin konkretlik-müəyyənlik kateqoriyası ilə əlaqəsi, eləcə də adverbiallaşmada rolu haqqında bəhs etməsi də maraqlı doğurmaya bilməz.

Ümumiyyətlə, “Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası” kitabının müəllifi A.Həsənov, B.Çobanzadə, N.K.Dmitriyev, S.S.Mayzel, A.N.Kononov, M.Hüseynzadə, M.Erkin, M.Rəhimov, Ə.Abdullayev kimi görkəmli türkoloqların araşdırmalarına əsaslanaraq definitivlik problemini müəyyən səviyyəyə qaldırmışdır ki, bu da sonrakı tədqiqatlara kifayət qədər böyük təsir etmişdir. Məsələn, Y.Seyidov, Ə.Cavadov, K.Vəliyev və b. dilçilər 70-ci illərdən sonra

definitivlik probleminə xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Y.Seyidov söz birləşmələrinə, Ə.Cavadov dil vahidlərinin sırasına, K.Vəliyev linqvistik poetikaya aid tədqiqatlarında olduqca maraqlı, bir sıra hallarda isə polemik fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində definitivlik kateqoriyasının müxtəlifsystemli dillərin materialları əsasında tədqiqinə, ümumiyyətlə cəhd edilməmişdir. Bununla belə istər Şərqi, istərsə də Qərbi dillərinin son illər Azərbaycanda yazılmış qrammatikalarında müəyyənlik kateqoriyasının təzahür xüsusiyyətləri barədə konkret dil materialları əsasında geniş bəhs edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, artıq deyildiyi kimi, müxtəlifsystemli dillərdə definitivlik kateqoriyasının ifadə materiallarının toplanıb sistemləşdirilməsi bu sahədəki tədqiqatın ancaq birinci mərhələsidir, əsas iş isə ondan ibarətdir ki, definitivliyin müxtəlifsystemli dillər üçün ümumi, universal xarakter, həmin kateqoriyanın digər kateqoriyalar ilə əlaqəsi ortaya çıxarılsın.

Məlumdur ki, müəyyənlik kateqoriyası barədə bəhs edən araşdırmaçılar, adətən, bu və ya digər bir dil hadisənin (məsələn, hal kateqoriyasını, konkret olaraq yiyəlik, yaxud təsirlik halı) götürüb orada definitivliyin təzahürünü təsvir edirlər. Lakin həmin üsulun öz qüsuru da vardır. Belə ki, bu və ya digər leksik-qrammatik kateqoriyada definitivlik barədə danışılarkən definitivlikdən çox həmin kateqoriyanın təbiəti açılır.

Müəyyənlik kateqoriyası dünyanın müxtəlifsystemli dillərində özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Hər hansı dilin məntiqi-linqvistik təbiəti barədə danışarkən həmin kateqoriyanı nəzərdən qaçıрмаq, haqqında söhbət gedən dil barədə tam təsəvvür yaratmamaq deməkdir. Müxtəlifsystemli dillərin normativ, yaxud akademik qrammatikalarının, demək olar ki, hamısında müəyyənlik kateqoriyasının ifadə formalarından bəhs edilir. Ümumiyyətlə, bu barədə istər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyində olduqca az danışılmış, yalnız bu kateqoriyanın nədən ibarət olması, dilin hansı səviyyələrində təzahür etməsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bizim fikrimizcə, bunun bir səbəbi vardır:

1) müəyyənlik kateqoriyası təfəkkür kimi fəlsəfədə, yaxud daha dəqiq desək, qnoseologiyada (idrak fəlsəfəsində) geniş şərhini tapmadığından dilçilik həmin

kateqoriyanın linqvistik əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün metodoloji istinaddan məhrum olmuşdur;

2)müəyyənlik kateqoriyası dilin müxtəlif səviyyələrində, yaruslarında özünü göstərdiyinə görə mürəkkəb təbiətə malik olmuş, həm leksik, həm qrammatik, həm də leksik-qrammatik səciyyə dil hadisələrini ümumiləşdirmək kimi kifayət qədər çətin bir linqvistik-məntiqi təhlil üsulu tələb etmişdir;

3)dilin təfəkkürdən, sözün məfhumdan, qrammatik formanın qrammatik məzmunundan ayrılıqda araşdırılmasına çalışan formalist dilçilik, müəyyən cəhdlərə baxmayaraq, dildə müəyyənlik probleminin lazımı əsaslı bir şəkildə qoyulmasına imkan verməmiş, riyazi dilçilik məktəblərində də həmin formalistlik yeni səviyyədə mühafizə olunmuşdur.

Müəyyənlik kateqoriyası nə qədər universal təbiətə malik olsa da , müxtəlif sistemli dillərdə özünü müxtəlif cür göstərir. Məsələn, Avropa dillərində artıqlıq vasitəsilə sözün müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən anlayış bildirməsi müəyyənləşir. Türk dillərində isə başqa vasitələrlə (məsələn, bir say ədatının sözün əvvəlində işlənilməsi ilə, hal, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri və s.) göstərilir.

Ümumi qrammatik kateqoriyaların müəyyənlik, yaxud qeyri-müəyyənlik bildirməsi üçün də müxtəlif sistemli dillərdə, demək olar ki, eyni semantik məzmunla malik qrammatik əlamətlər özünü göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, definitivlik dünyanın müxtəlif dillərində müxtəlif dil kateqoriyaları ilə sıx əlaqədə olub bəzən həmin kateqoriyalarda əriyib yox olur ,yəni “udulur”. Ona görə də bu və ya digər dilin qrammatikalarında çox hallarda definitivlik müstəqil kateqoriya kimi deyil, bu və ya digər müstəqil kateqoriyanın daxilində nəzərdən keçirilir.

A.Həsənov müəyyənlik kateqoriyasını daha çox nitq hadisəsi, dilin bu və ya digər konkret situasiya ilə əlaqədar olaraq təzahür etdirdiyi hal, əlamət kimi şərh edir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, həmin kateqoriya konkret situasiya ilə əlaqədar olmadan da dil təfəkküründə mövcuddur və müəyyənliklə qeyri-müəyyənliyin fərqi nitq prosesi yox, dil müəyyən edir. A.Həsənovun qeyd edir ki, “Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində müəyyənlik kateqoriyası öz başlıca vəzifəsi ilə yanaşı başqa

bir sıra kateqoriyalarla (kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbəiiik, substativlik, atributivlik, adverbiallıq və s.) əlaqədar olub, bəzən cümlə üzvlərinin sərhədinin, xüsusən qeyri-həmcins təyinlərin sırasının müəyyənləşdirilməsində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir” [10,s.4]. Müəllif “başlıca vəzifə” dedikdə leksik-semantik definitivliyi nəzərdə tutur ki, bununla razılaşmaq çətindir. Əslində A.Həsənov özü də kitabında qrammatik definitivliyə daha çox yer verir.

Şübhəsiz, müəyyənlik yaxud definitivlik kateqoriyası dilin müxtəlif yaruslarını əhatə edir, bununla belə o, daha çox qrammatik məzmun daşımağa, qrammatik xarakterə meyillidir. Əgər hər hansı bir söz ingilis dilində a, an; fransız dilində un, une; alman dilində ein, eine və s. artıqları ilə işlənirsə, bu, həmin sözün leksik-semantik mənasına təsir göstərmir. Yaxud türk dillərində qeyri-müəyyənlik bildirən "bir" say ədatı da artıq leksik-semantik “boşalma” prosesi keçirmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, müəyyənlik kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə öyrənilməsinə semantik qrammatika barədəki nəzəri-konseptual fikirlərin meydana çıxmasından sonra daha çox ehtiyac əmələ gəlmişdir. Belə ki, müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşunun semantik baxımdan araşdırılmasının tərəfdarları “gizli qrammatik mənalara” üzə çıxarmağa, “mənadən formaya” getməyə çalışmışlar[4,s.14]. Ümumiyyətlə, semantik qrammatikasız dillərin elmi baxımdan əsaslandırılmış müqayisəsini aparmaq mümkün deyil, çünki formal vasitələrin müqayisəsi arzu olunan nəticəni vermir. Müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşlarının semantik əlamətlər üzrə tutuşdurulması həmin dillərin məzmun strukturu barədə az və ya çox dərəcədə düzgün və sistemli təsəvvür yaratmağa imkan verir.[15,s.31]

Bir sıra tədqiqatçıları (məsələn, Azərbaycan dilində həmin məsələyə ayrıca əsər həsr edən A.Həsənovu) çaşdıran, onları “leksik-semantik definitivlik” yaxud “leksik-qrammatik definitivlik” ifadələrini işlətməyə vadar edən həmin kateqoriyanın, həqiqətən, leksik-semantik, leksik-qrammatik, qrammatik səviyyələrdə özünü göstərməyi deyil, sadəcə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, olduqca mürəkkəb linqvistik-fəlsəfi təbiətə malik olmasıdır.

Dilçilikdə müəyyənlik kateqoriyasının linqvistik- fəlsəfi məzmununu daha yaxşı anlamaq üçün onu konkretlik və mücərəddlik kateqoriyası ilə qarşılaşdırmışlar. Fikrimcə, həmin qarşılaşdırma, müqayisə nə qədər maraqlıdırsa, definitivliyin fəlsəfi mahiyyətini başa düşmək üçün yetərinə münasib deyildir. Haqqında söhbət gedən qarşılaşdırmaya ümumi və xüsusi kateqoriyanı da cəlb etməklə, müqayisəni daha geniş miqyasda aparaq.

Müəyyənlik kateqoriyasının konkretlik və mücərəddlik kateqoriyası ilə qarşılaşdırılmasında bəzən həmin qarşılaşdırılmanın universallığı, çoxtərəfliliyi, yaxud sistemliliyi pozulur. Məsələn, A.Həsənov “Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası” əsərinin kiçik həcmli fəsilərindən birini “Definitivlik və konkretlik-abstraktlıq kateqoriyası” adlandırsa da, müəllif burda yalnız belə bir tezisni şərh etməyə çalışır ki, “definitivlik kateqoriyası konkretliyi abstraktlıq kateqoriyasına münasibəti öz əksini işarə əvəzliliklərində tapır” [10, s. 71]. Halbuki işarə əvəzlilikləri definitivlik kateqoriyasının konkretlik və abstraktlıq kateqoriyası ilə əlaqəsini göstərən yeganə, yaxud əsas qrammatik hadisə deyildir. Həmin əlaqə müxtəlif sistemli dillərin qrammatikasında öz əksini daha geniş planda tapmaqdadır. İkinci tərəfdən, işarə əvəzlilikləri, eləcə də ümumən əvəzliliklər definitivliyin xüsusi və ümumi kateqoriyası ilə olan çoxşaxəli əlaqəsini də əks etdirir.

Müəyyənlik kateqoriyasının dil kateqoriyası, yaxud qrammatik kateqoriya olmaq etibarilə konkretlik və mücərəddlik fəlsəfi kateqoriyasına münasibətinin məzmunu, mahiyyəti barədə nə dilçilikdə, nə də fəlsəfədə əsaslı bir fikrə təsadüf edilmir. Lakin həmin münasibət barədə aydın təsəvvür olmadan definitivliyin nəinki “məzmandan formaya” istiqamətində heç müxtəlif sistemli dillərini həmin kateqoriya ilə əlaqədar az-çox universalilərini ortaya çıxarmaq mümkün deyil.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik müxtəlif sistemli dillərdə, artıq deyildiyi kimi sözün “qrammatikləşməsi” şəklində təzahür edir, yəni müəyyənliyin, yaxud qeyri-müəyyənliyin ifadəsi-göstəricisi isə, bir qayda olaraq, bu və ya digər qrammatik əlamətdir. Ona görə də definitivliyin mükəmməl bir təsnifini vermək olduqca çətinidir. Fikrimcə, A.Həsənovun “Azərbaycan dilində definitivliyi leksik-semantik, leksik- qrammatik və qrammatik (morfoloji, sintaktik) definitivlik deyə əsas üç

cəhətdən təyin etməsi" həddindən artıq şərtidir [10, s.8]. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, həmin şərtiliyi aradan qaldırmaq, əsaslı bir təsnifat vermək də çox çətin, hətta qeyri-mümkündür. Ona görə ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərsə də, mahiyyət etibarilə yekcins hadisə olub, eyni məzmunlu kateqorial funksiyaya malikdir. Yalnız türk dillərinin deyil, müxtəlif sistemli (türk, hind-Avropa, iber-Qafqaz, Çin və s.) dillərin materialları üzərində apardığım müşahidələrə əsasən, belə bir qənaətə gəlirəm ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırmaq, təhlil etmək, sistemləşdirmək mümkündür:

- 1) leksik istiqamət;
- 2) qrammatik istiqamət.

Lakin bu, o demək deyil ki, leksik istiqamətdə qrammatika, qrammatik istiqamətdə leksika iştirak etmir. Həmin təsnifatı aşağıdakı şəkildə verə bilərik:

- 1) leksik - qrammatik;
- 2) qrammatik – leksik.

Bununla belə, definitivliyin nəinki ideal, hətta normal təsnifinin mümkün olmaması, hər şeydən əvvəl, həmin kateqoriyanın linqvistik-fəlsəfi məzmunca bütövlüyündən, yekcinsliyindən, mənaca kompaktlığından irəli gəlir.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadəsində sintaktik-funksional üslubi planın aktivliyi tamamilə təbii olub, dil təfəkkürünün özünəməxsus bir əlamətidir. K.Vəliyev yazır: “Sintaktik vahidlərdə definitivliyin müxtəlif təzahür formaları ilə rastlaşırıq. Təyini söz birləşmələrinin ikinci və üçüncü növlərinin fərq kriteriyası məhz definitivlikdir. Tamamlığın vasitəsiz növünün iki bölgüsü müəyyənlik və qeyri- müəyyənlik üzrədir. Təyinlərin (qeyri-həmcins təyinlər) sıralanması ,cümlədə tema-rematik bölünmə definitivliyin proporsiyasını nəzərdə tutur”[1,s 34].

Müəllif sonra əlavə edir ki, “söz sırasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin rolunu unutmaq olmaz. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə definitivliyin rolunun nəzərə alınması semantik izahın tamamlanmasında əhəmiyyətlidir. Göründüyü kimi, bu kateqoriyanın bütün zənginliyini mətn daxilində öyrənmək mümkündür”[1,s.65].

Elə sintaktik strukturlar vardır ki, orada müəyyənlik üzvlənmiş, bir- birindən təcrid olunmuş haldadır. Məsələn, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, müəyyən və qeyri-müəyyən vasitəsiz lamamlıqlar məhz bu qəbildəndir. Lakin mətn, yaxud sintaktik bütövdə, geniş mənada tema-rema münasibətlərində biz müəyyənliklə qeyri-müəyyənliyin dialektik əlaqəsini görürük. A.Martine isə qeyd edir ki, «informasiyanın kəmiyyətə yüksəlişi qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin mütənasib olaraq azalmasına bilavasitə təsir göstərir. Nəticə etibarilə, bu və ya digər sistemdə nə qədər çox vahid əks olunursa, hər bir vahid o qədər çox informasiya daşıyır»[62,s.540;s.541]. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Cavadov tərəfindən söylənmiş aşağıdakı fikir bilavasitə Azərbaycan dil materiallarından doğsa da, şübhəsiz ki, kifayət qədər universal xarakter daşıyır və ümumi dilçilik məzmununa malikdir. O,bildirir ki, “Sintaktik bütöv qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişaf edir. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövün mərkəzində duran cümlə, əsasən, qeyri-müəyyənliyi bildirir. Mərkəzi cümlədən sonra gələn izahedici cümlələr qeyri-müəyyənliyi müəyyənliyə çevirir”[1,s.66].

Azərbaycan dilçiləri, ümumən türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrdə müəyyənliklə qeyri-müəyyənliyin dialektikasını olduqca aydın bir şəkildə əks etdirməklə yanaşı, definitivliyin ifadəsində zəngin sintaktik-üslubi vasitələrin olduğunu göstərirlər. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə ya baş cümlədə olmayan, ya da əvəzliliklə ifadə olunan üzvün məzmununu ifadə edir, “yeni” məlumata ancaq işarə edilir, budaq cümlə isə “yeni” məlumatı ifadə edir.

Görkəmli tədqiqatçısı Ə.Abdullayev göstərir ki, “bütün tabeli mürəkkəb cümlələr quruluşlarına (bağlayıcı, bağlayıcı söz, ədat, qarşılıq sözlər, buraxılan üzvlərin “qəlibləri” və komponentlərin sırasına) görə dörd vəziyyətdə olduqları diqqəti cəlb edir” [1 ,s. 139;s.140]. Bunlardan ikisi təközəklidir.

Belə ki, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, budaq cümlədə bağlayıcı sözlər, baş cümlədə isə onların qarşılığı işlənir. Müşahidələr göstərir ki, bu halda baş cümlənin işlədilməsi zəruriliyi budaq cümlədən irəli gəlir. “Belə budaq cümlələr ümumilik və qeyri-müəyyənlik ifadə edir, onların məzmunu baş cümlədə konkretləşir” [1, s.140].

Məsələn: Kim istəsə, onu dəvət edin.

Budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəlməsinə baxmayaraq, bu halda ümumi qayda pozulmur, yəni baş cümlə tema, budaq cümlə rema olur. Sadəcə yeni məlumat köhnədən qabağa keçir. Qeyri-müəyyənliyin bilavasitə ifadəsi özünü sual əvəzliliklərinin qarşılığı olan nisbi əvəzlilərdə tapır.

Həmin tabeli mürəkkəb cümlə strukturunu çevirəndə yeni məzmun meydana gəlir ki, bu halda, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə isə sonra gəlir:

O adamı (şəxsi) dəvət edin ki, (özü) istəyir.

Ə.Əbdullayev budaq cümlənin baş cümlədən sonra (və onun semantik- sintaktik təkidi ilə) gələn həmin tabeli mürəkkəb cümlə strukturunun aşağıdakı iki variantını fərqləndirir:

1. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış yaxudda mövcud olmayan üzvün yerində işlənir:

Mən bildirdim ki, idarə müdiri səhv edir.

2. Baş cümlədə bir üzv buraxılır, lakin onun yerində buraxılan üzvün qəlibi işlənir. Buradan da görünür ki, baş cümlədə çatışmayan üzv hansıdır. Əlbəttə, qəlib buraxılan üzvün məzmununu bildirmək imkanına malik deyil, o, yalnız budaq cümlənin məzmununa, sadəcə, qeyri-müəyyən şəkildə işarə edir.

Buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirsək, belə bir nəticə alınar ki, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı münasibət qrammatik müəyyənliklə qeyri-müəyyənliyin dialektikasına, yaxud bir-birini tamamlamasına əsaslanır.

Definitivlik kateqoriyasının özünü göstərdiyi sahələrdən biri də bədii mətndir. K.Vəliyev qeyd edir ki, məsələn, M.Füzulinin “Mən kiməm?” - sualına cavabı bütöv bir qəzəldir. Yaxud Ə.Haqverdiyevin “Şeyx Şaban” hekayəsində adresat üçün informativ baxımdan çox zəngin olan “Siz Şeyx Şəbanı tanıyırsınızmı?” sualının adresant (müəllif) üçün müəyyənləşmiş cavabı bütün hekayənin verdiyi informativ tutumdur [23,s.66]. Bədii mətnin adı , mətndən fərqi özünü tema-remə münasibətlərinin strukturunda, xarakterində də, göstərir ki, bu da hər şeydən əvvəl bədii mətnin, bir növ “sırlı” mətn edir, burada verilən informasiya adresatdan müəyyən intellektual-emosional hazırlıq tələb edir ki, bunsuz həmin informasiyanı

sözün geniş mənasında anlamaq, qəbul etmək mümkün deyil. Hətta bu baxımdan yanaşdıqda, bədii mətndə definitivliyin özü də şərtidir. Adresant bu və ya digər mətni öz subyektiv istedadının verdiyi imkan daxilində yaradır, tərtib edir, lakin adresat isə öz fərdi bədii-estetik idrak imkanlarına dayanaraq həmin mətni anlamağa, onun poetikasını dərk etməyə çalışır. Bu zaman adresat aşağıdakı əlamətlərdən çıxış edir:

a) mətnin meydana çıxdığı, tərtib edildiyi zaman, məkan, tərtib edilən (adresantın) subyekti;

b) mətnin məzmunu, ideyası;

c) mətnin poetologiyası, formal bədii əlamətləri, ifadə özünəməxsusluqları, üslubi göstəriciləri.

Bədii mətndə definitivliyin təzahürü üçün müxtəlif formal vasitələrdən istifadə edilə bilər ki, onların ən mühümlərindən biri sual cümləsinin linqvistik poetika üzrə göstərilməsidir. Mütəxəssislər göstərir ki, növündən, tipindən və ya həqiqi sual xarakterindən asılı olmayaraq sual cümləsinin vəzifəsi tematik planda çıxış edərək remanı aşkarlamaqdır. Epik mətndə adresatın kommunikativ münasibətində sual cümlələri daha da fəallaşır və mətnin necəliyi planında, ekspressiv, emosional situasiyaların reallaşmasında fəal rol oynayır. Qeyri-müəyyən sual cümləsinin öz tema-rematik bölgüsü mətn səviyyəsinə o zaman keçir ki, mətn həmin sual cümləsinin sual əvəzliyi, söz sırası və ya yalnız intonasiya ilə ifadə olunan qeyri-müəyyənliyi müəyyənləşmiş olur.

K.Vəliyev yuxarıda deyilənlərə nümunə gətirərək yazır ki, ““Kitabi-Dədə Qorqud”da ara-sıra təkrar olunan “Su qaçan xəbər versə gərək?”, “Qurd qaçan xəbər versə gərək?”, “Köpək qaçan xəbər versə gərək?” suallarının müəyyənliyi ardıcıl şəkildə təqdim olunur ki, mətnin ornamental strukturu üçün də bu tipli faktlar maraqlıdır”[23,s.67]. Müəllif sonra qeyd edir ki, türk dillərində artikl olmadığı üçün həmin funksiyanı müəyyənlik və qeyri- müəyyənlik ifadə edən dil vahidləri ədatlar, modal sözlər, leksik mənalı sözlər, əvəzlilər yerinə yetirir. Dinamik, yəni komponentləri zəncirvari birləşən və statik, yəni komponentləri paralel birləşən mətnlərdə müəyyənləşmə özünəməxsus şəkildə olur. Mətnin hissələri başlanğıc,

inkişaf, sonluqda müəyyənləşmə üçün əvvəldən məlum olan kəskin hədd deyil. Bu deyilənlər göstərir ki, definitivlik morfosintaktik kateqoriya kimi məndə təcrübə əhəmiyyət daşıyır.

Türk dillərində ümumi isimlərin “neytral” yox, məhz qeyri-müəyyən mənə bildirdiyi üzərində A.Həsənov dayansa da bu doğru deyil. A.Həsənovun tamamilə doğru hesab etdiyi belə bir mülahizə də, özünü doğrultmur. Guya müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik fərdi və kollektiv olur. Halbuki ismin “neytral” qrammatikada təkdə, yaxud cəmdə olması onun “fərdi”, yaxud “kollektiv” qeyri-müəyyənlik bildirməsinə dəlalət etmir. Heç şübhəsiz, A.Həsənovun “türk dillərində hər zaman müəyyənlik ifadə edən sözlərdən fərqli olaraq, hər zaman qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözlər yoxdur” fikri də bunu göstərir [10, s. 15]. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilləri üçün səciyyəvi olan həmin xüsusiyyətlər, definitivlik kateqoriyasına münasibətdə neytrallığı dünyanın müxtəlif sistemli dillərinə, demək olar ki, eyni dərəcədə aiddir.

Definitivliyinə məxsus xüsusiyyətləri biz bədii cümlədə, hal şəkilçilərində, əvəzlilərdə gördüyümüz kimi onomastik leksikada da, xüsusi adlarda da görə bilirik. Xüsusi adlar, yaxud onomastik leksika dedikdə isə əsasən, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- 1) antroponimik leksika və ya şəxs adları;
- 2) toponimik leksika və ya yer adları;
- 3) idarə-müəssisə adları;
- 4) kitab, qəzet-jurnal adları;
- 5) səma cisimlərinin adları və s.

Ənənəvi olaraq, xüsusi adlardan ən çox işlənəni antroponimik leksika və ya şəxs adları, ikincisi toponimik leksika və ya yer adlarıdır. Ona görə də həmin dil vahidləri barədə dilçilik ədəbiyyatında daha çox bəhs edilmiş, həmin sahələr ayrıca elmə antroponimika və toponimika çevrilmişdir. Lakin xüsusi adların leksik-semantik, funksional xüsusiyyətləri, demək olar ki, eynidir. Belə ki, dil vahidi olmaq baxımından sözün xüsusi ad kateqoriyasına mənsubluğunu müəyyənləşdirmək kifayət edər ki, onu həmin kateqoriyaya aid olan sözlərlə bərabər tuta biləsən. Onomastikada

isə hər şeydən əvvəl adın aid olduğu kateqoriyaya mənsubluğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Ümumi sözlə xüsusi sözün leksik-semantik struktur etibarilə fərqi izah etmədən xüsusi sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə nə üçün həmişə müəyyənlik bildirdiyini elmi şəkildə anlamaq çətindir. Ona görə də bu məsələyə diqqət yetirmək lazım gəlir.

Professor A.Axundov qeyd edir ki, “ümumi sözlərdə olduğu kimi, xüsusi sözlərdə də üç cəhət özünü göstərir: səs kompleksi, məna cəhəti, məna mənbəyi; başqa sözlə, fonetik söz, denotat və siqnitikat. Lakin xüsusi sözlərdə axırıncı iki cəhət öz xüsusiyyətinə görə ümumi sözlərdə olduğundan kəskin surətdə fərqlənir. Ümumi sözlərdə denotat və siqnitikat bilavasitə əlaqədardır” [4, s.245]. Halbuki xüsusi adlarda denotatla siqnitikat arasındakı əlaqə olduqca mütəhərrik, hətta demək olar ki, ixtiyari, yaxud simvolikdir. Ona görə də xüsusi adlarda sözlə onun mənası arasında motivləşmə ardıcıl, sabit olmur, yəni bir adamın adının Bülbül, Yasəmən, yaxud Coşqun olması həmin adam barədə heç bir informasiya vermir. Odur ki, ünsiyyət prosesində Bülbül, Yasəmən yaxud Coşqun kimi, konkret olaraq hansı şəxsi əvəz etdiyi məlum olmalıdır. Yəni xüsusi adlar bu və ya digər konkret şəxsin, yerin və s. aid olduğuna görə həmişə müəyyəndir.

Xüsusi adların motivləşmiş olmamalarının nəticəsidir ki, adın yəni, sırası sözün mənası dildə bəzən arxaikləşir, bəzən də tamamilə unudulur, yəni xüsusi ad asemantikləşir. Azərbaycan dilində artıq çoxdandır ki, bir sıra ərəb mənşəli adların (Vasim, Asif, Əhməd, Vəsiyə, Məsmə...) istifadəsi arxaikləşmiş, dilin lüğət tərkibindən çıxmışdır. Lakin bu cür arxaikləşmə həmin sözlərin insan adı kimi kifayət qədər aktiv işlənməsini istisna etmir. Eyni sözü yer adları barəsində də, demək mümkündür. Məsələn, Bakı, Ukranya, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Xəzər, Dubay və s. kimi yer adlarının etimologiyası barəsində mübahisələr, müxtəlif fikirlər vardır, lakin bu, həmin adların bu və ya digər yeri bildirmək, yaxud işarələmək funksiyasına mane olmur. Hətta məhfumun konkretliyi xüsusi adın arxasında dayanmış mücərrəd mənanın unudulması üçün şərt olur, çünki bu və ya digər konkret şəxsi, yeri işarələmək üçün sözün hər hansı leksik semantik tutuma, prinsip etibarilə, ehtiyacı

yoxdur. Bununla belə, “hər hansı xalqın xüsusi adlar sisteminin apelyativ əsasında müəyyənlik aspektindən tədqiqi dilin ən qədim vəziyyəti, başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqəsi və ya genetik ümumiliyi, bu və ya digər regionun etnoqrafiyası haqqında zəngin məlumat verə bilər” [4, s. 8]. Yəni xüsusi adların hər hansı dilin leksik-semantik sistemində müəyyən avtonomiyası vardır ki, həmin avtonomluq yuxarıda haqqında bəhs edilən bir sıra əlamətlərlə səciyyələnir.

Xüsusi adların apelyativ mənalarının unudulması belə bir fikrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur ki, “onomastik etimologiya qanunauyğun hipoteza deyil, çünki xüsusi adlar bəzən səslərin birləşmə ölçülərinə tabe olmayır, bəzən də onun seçmə qaydasında əks etdirilir. Buna görə də onomastik etimologiyada ümumi adların təhlili zamanı tətbiq edilən metodlardan istifadə edilə bilməz” [36, s.3]. Lakin həmin fikrə qarşı çıxanlar da vardır ki, bunlardan biri də, A.Qurbanovdur.O, qeyd edir ki, “dildə mənasız söz yoxdur və ola bilməz, hər bir söz müəyyən mənə ifadə edir. Bununla bərabər, bəzi sözlər bir deyil, bir neçə mənə ifadə edə bilər. Dilimizdəki şəxs adlarının, demək olar ki, çoxu apelyativ mənəli leksik vahidlərdir” [20, s. 197].

Sonuncu mülahizədə maraqlı olan bir sıra məqamlar vardır ki, müəllif “dildə mənasız söz yoxdur” deyir, lakin nəzərdən qaçırılır ki, bu və ya digər apelyativ mənə xüsusi adın bilavasitə funksiyasına daxil deyil. Bir sözün bir neçə mənə ifadə edə bilməsinə gəldikdə isə, heç şübhəsiz, hər hansı sözün (məsələn, çiçək, güllü, aslan və s.) xüsusi ad bildirməsi heç də onun bir neçə mənəsindən biri deyildir. Əgər belə olsa idi, definitivlik baxımından ümumi sözlərlə xüsusi sözlər arasında bu qədər kəskin fərq ola bilməzdi. Bu mənada V.Aslanovun belə bir fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, “xüsusi adların referenti var, lakin leksik mənəsi yoxdur. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq, xüsusi adların denotatı var, lakin konnotatı yoxdur. Xüsusi adlar referentin bu və ya digər cəhətdən təsvirini vermir. Ona görə də məfhumu ifadə edən sözün təsvirini vermək mümkün olduğu halda, fəlsəfi baxımdan xüsusi adın təsvirini vermək olmaz” [3,s. 246]. “Leksik vahidlər qeyri-müəyyənlik ifadə edən “bir” sözü və miqdar sayları ilə birləşmə təşkil edə bilər, xüsusi adlar isə belə birləşmələr yaratmır. Xüsusi adlar konkretidir, leksik vahidlər isə mücərrəddir” [3, s. 247].

V.Aslanovun bu şərhilə Azərbaycan antroponomiyasının leksik problemlərindən danışan Aydın Paşa onun fikirləri ilə razılaşmır. Onun fikrincə, “müəllif məsələyə onomastik yox, sırf qrammatik cəhətdən yanaşmışdır. Əvvəla, leksik vahidlərin hamısına mücərrəddir demək də həqiqətə uyğun deyildir. İkincisi, antroponomikada apelyativ və antroponomların mücərrəd və konkretliyi haqqında bir problem yoxdur” [3, s. 15]. Müəllif daha sonra yazır ki, “V.Aslanovun ümumi leksika üçün söylədiyi mücərrədlik bütün xüsusi adlarda, o cümlədən, antroponimlərdə də vardır” [3, s.16].

Ümumən əsassız olan bu tənqiddən, sonra A.Paşa özü- özünə qarşı çıxaraq yazır: “Məlumdur ki, ümumi və xüsusi ismin müəyyən və qeyri-müəyyən olması danışan və dinləyən şəxslərin konkret isim haqqındakı bilikləri ilə müəyyənləşir. Məsələn, danışan və ya dinləyən şəxs arasında bəlli olan almadan söhbət gedirsə, alma təsirlik halda şəkilçi ilə yazılmalıdır. İnsan adları (əsl ad, ata və soy adları, ləqəb, təxəllüs, titul) isə konkret xüsusi isimlərdir və həmişə müəyyəndir. Danışan və dinləyən şəxslər heç vaxt tanımadıqları, adını bilmədikləri adam haqqında söhbət etmirlər...”[5, s.16].

Beləliklə, ümumi sözün xüsusi sözə çevrilməsi mürəkkəb semantik struktur proses olub neytral sözün apelyativi müəyyən sözlə əvəzləməsidir. Belə ki, xüsusi adın müəyyənliyi onun qrammatik mənasında da, funksiyasında da, əks olunur. Vasitəsiz tamamlıq olarkən, adətən, müəyyən təsirlik halda işlənir. Məsələn, “Mən İstanbulu görmüşəm”, “Sən Vaqifi yaxşı tanıyırsan” və s. Lakin burada da müəyyən istisna vardır, belə ki, xüsusi adlar ikinci növ təyini söz birləşmələrin birinci tərəfi kimi qeyri-müəyyən yiyəlik halda işləyə bilər; məsələn: Azov dənizi, Hürmüz boğazı, Cəbəllütariq boğazı, Həsən oğlu, Qəhrəman qızı və s. Azərbaycan dilindən, türk dillərindən fərqli olaraq bir sıra hind-Avropa dillərində həmin konstruksiya yoxdur.

Ümumi sözlə xüsusi sözün leksik-semantik fərfini müəyyənləşdirərkən T.Əhmədov aşağıdakı məqamları diqqəti cəlb edir:

1) ümumi leksik vahidlər yaranma baxımından ilkin olduqları halda, toponimlər bütün onomastik vahidlər törəmədir, ikincidir; hər bir omonimin dilin lüğət tərkibində

işlənmiş və ya işlənən qarşılığı (prototipi) olmalıdır; xüsusi adlar həmin prototipləri ilə əlaqəni itirərək müəyyən fərqləndirici, nominativ bir işarəyə çevrilir;

2) toksikoloji vahidlərlə müqayisədə toponimik adların, ümumən xüsusi adların yaranmasında ekstralinqvistik amillər daha mühüm rol oynayır;

3) leksikologiyadan fərqli olaraq onomastika üçün çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik səciyyəvi deyil;

4) onomastik vahid bir dildən başqa dilə, demək olar ki, keçmir (lakin istisnalar var: Qara dəniz - Чёрное море - Black sea və s.);

5) onomastik vahidlər sayca ümumi leksikadan çox olmaq etibarilə geri qalır;

6) ümumi leksik vahidlər daha çox şüurlu, məntiqi və kontekstual qavranılır, xüsusi leksik vahidlər isə daha çox mexaniki öyrənilir;

7) onomastik vahidlər ümumi leksik vahidlərdən daha sürətlə fonetik dəyişikliyə uğrayır [9, s.13].

Göründüyü kimi, ümumi leksik vahidlərin definitivlik kateqoriyasına münasibətdə neytrallığı, xüsusi leksik vahidlərin isə müəyyənliyi ümumi sözlə xüsusi adın çoxsaylı leksik-semantik fərqlərinin nəticəsidir.

Bununla yanaşı, xüsusi adla ümumi sözlər arasında dialektik münasibəti inkar etmək olmaz, belə ki, apelyativlər xüsusiləşdiyi kimi, xüsusi adlar da apelyativləşə bilər.

Məsələn, qara rəng adından Qara dəniz yer adı, sonuncudan isə qaradənizli etnos adı (həmin etnos Türkiyənin Qara dəniz sahillərində yaşayır) əmələ gəlmişdir. Ümumi isimlərdən törəndiyi heç bir şübhə doğurmayan ingilis mənşəli Dalton, Mons, Nyuton və s. xüsusi adlar əsasında Dalton qanunu, Morris şirkəti, Nyuton qanunu kimi ümumi söz-ifadələr əmələ gəlmişdir [5, s.50]. Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində xüsusi adların ümumi mənə bildirməsinə aid çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür. Məsələn:

Hacı Qara (xüsusi ad) - hacıqara (xəsis)

Koroğlu (epos qəhrəmanı) - koroğlu (igid)

Məşədi İbad (ədəbi qəhrəman) - məşədibad (qoca yaşında eşqə düşən adam)

Qaçaq Nəbi (epos qəhrəmanı) - qaçaq Nəbi (az-az görünən adam) və s.

Xüsusi adların ümumiləşməsi özünü onda göstərir ki, xüsusi ad təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olarkən yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etdiyi halda, xüsusi addan törəmiş ümumi ad həmin mövqedə məhz qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənir:

Mendeleyevin əsəri-Mendeleyev cədvəli, Amperin kəşfi - Amper cihazı, Hippokratın risaləsi - Hippokrat andı

Elə təsəvvür yarana bilər ki, həm birinci, həm də ikinci halda söz birləşməsinin birinci tərəfi şəxs adıdır - əslində isə elə deyil, birinci halda söz birləşmələrində birinci tərəf şəxs adı, ikinci halda isə şəxs adının yalnız obrazı, təəssüratıdır.

Müəyyənlik anlayışı müxtəlif sistemli dillərdə bu və ya digər ümumi qrammatik kateqoriyanın əlaməti kimi də meydana çıxır. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində hal kateqoriyası bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halı xüsusi morfoloji əlamətlə, qeyri-müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halı isə morfoloji əlamətsiz işlənir. Bu o deməkdir ki, xüsusi kateqoriya əlamətinin olub-olmaması birinci növbədə hal kateqoriyasının deyil, definitivliyin göstəricisidir ki, əks halda yiyəlik və təsirlik halları bu cür differensial ifadə əlamətlərinə malik olmazdı:

- a) dəftər üzü – dəftərin üzü;
- b) məktəb katibəsi – məktəbin katibəsi;
- c) meyvə almaq – meyvəni almaq, bina tikmək - binanı tikmək və s.

Türk dilində, xüsusən slavyan dillərində yiyəlik halın müəyyənliyi şərti xarakter daşıyır, yəni danışan və dinləyəne əvvəlcədən məlum olan anlayış müəyyən, məlum olmayanlar isə qeyri-müəyyən şəkildə dərk edilir. Məsələn, “а наши текста” birləşməsi Azərbaycan dilində həm mətn təhlili, həm də mətnin təhlili birləşməsinə uyğun gəlir.

Qərbi Avropa dillərində yiyəliklə özünün şəxslərə görə fərqli şəkildə göstərir. Belə ki, onları canlı və cansızlar olaraq bölür. İngilis dilində bu baxımdan forma müxtəlifliyi özünü göstərir. İngilis dilində isimlər canlılarda yiyəlik halı “s” şəkilçisi, cansız isimlərin yiyəlik halı isə of önlüyü ilə düzəlir. Məsələn:

Father's car - atanın maşını, rooms of school – məktəbin otaqları

İngilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi həmin birləşmələrin müəyyənlik dərəcəsini müxtəlif vasitələrlə artırmaq mümkündür:

my father car - atamın maşını

rooms of our school – məktəbimizin otaqları və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür birləşmələrdə canlı isimlərin yiyəlik halı daha çox müəyyən, cansız isimlərininki isə daha çox qeyri-müəyyən olur.

Artıklı dillərdə təsirlik halının müəyyənlik, yaxud qeyri-müəyyənlik bildirməsini göstərmək üçün nümunəyə nəzər salaq:

I see a woman - Mən qadın görürəm;

I see the woman - Mən (həmin) qadını görürəm.

Türk dillərində “təsirlik hal müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin meydana çıxmasında yiyəlik hala nisbətən daha əsas bir ölçü vahidi olub, onların sərhədini daha dəqiq şəkildə əks etdirir” [2. s.33]. Müəyyənlik bildirən anlayışlarla neytral anlayışların təsirlik hala funksional münasibətini aşağıdakı nümunə ilə izah edək:

1) M.H.Şəhriyarı tədqiq etmək;

2) a) Uçurtmanı uçurmaq; b) Uçurtma uçurmaq.

Xüsusi adlardan başqa əvəzlilərdə həmişə müəyyən təsirlik halda işlənir. Nümunəyə diqqət edək:

1) Mən səni çoxdandır ki, görmürəm; Mən özümü səndən çox istəyirəm; Beləsini heç yerdə sevmirlər və s.

2) təyinlə işlənən sözlər: Qapıda dayanan oğlanı çağırdım; Gecə işdən çıxan fəhlələri evlərinə avtobusla aparırdılar; Hər adamı özünə yaxın buraxma və s.

3) mənsubiyyət şəkilçili sözlər: Mən evimizi hələ bu qədər haylı-küylü görməmişdim; Onun fikrini müxtəlif şeylər cəlb edir və s.

Müəyyənliyin müxtəlif sistemli dillərdə ifadəsi bir-birindən fərqli keyfiyyətlərdə özünü göstərir. Buraya qədər deyilənlərdən də aydın olduğu kimi, artıklı dillərdə həmin ifadə zəif, artiklsiz dillərdə yəni, türk dillərində isə güclüdür.

Türk hal sistemində müəyyənliyin ifadəsinin, sadəcə olaraq, kateqorial şəkildə xüsusi əlamətlə təzahüründən söhbət gedərkən yiyəlik və təsirlik halları diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Əslində isə digər hallarda da bu baxımdan, yəni müəyyənliyin

ifadəsi baxımdan maraqlı məqamlar vardır. N.K.Dmitriyev bunu bu cür qeyd edir ki, “başqa qrup dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində bir tip hallanma var. Başqa sözlə, türk dillərində rus dilində olan bir , iki və yaxud alman dilində olan qüvvətli, zəif və qarışıq hallanma yoxdur, bu məqamlar üçün eyni olan bir tip hallanma mövcuddur” [17,s.159].

Prof. Y.Seyidov qeyd edir ki, bu kəmiyyətlərin hamısının hal kateqoriyası haqqında dilçilik prinsipləri əsasında müəyyənləşdiyinə inanmaq olmur. Faktlar göstərir ki, morfoloji kateqoriyaların mütləq şəkilçilərlə, həm də qrammatik şəkilçilərlə əmələ gəlməsi halında nəzəri fikir bir sıra hallarda nəzərə alınmır və nəticə etibarilə hal kateqoriyasının ifadəsi olmayan formalar sırasına salınır. Qəribədir, daha çox halı olan və yaxud halı çox qeyd edilən dillərin əksəriyyəti zəngin yazılı tarixi olmayan, müasir baxımdan da inkişaf etməmiş dillərdir. İngilis dilində iki, üç, alman dilində dörd, rus dilində altı hal varsa, ləzgi dilində on səkkiz, avar dilində iyirmi hal qeyd edilir [42, s. 232].

Prof. Y. Seyidovun bu barədə fikri iki hissədən ibarətdir:

1) Halların bir sıra dillərdə kəmiyyətə kəskin fərqi göstərir ki, onların müəyyən hissəsi “hal” anlayışına uyğun deyil;

2) Halların az olduğu dillər inkişaf etmiş, çox olduğu dillər geri qalmış dillərdir. Həmin fikrin birinci hissəsi ilə razılaşıbmaq düzgün olmazdı.

Türk dillərində hər bir tədqiqatçının müxtəlif sayda hal göstərməsini nəzərə alan prof. B.Çobanzadə vaxtilə yazmışdı: “bəziləri bu hallarda relatives adı ilə (məsələn, professor Deni) - cə,- ca şəkilçiləri ilə yapılan digər bir hal, bəziləri məhfumun adı ilə -la, -lə şəkilçiləri ilə və ya səbəbiyyət mənasını verən -çun, -çün şəkilçiləri ilə yapılan halları (türk sərfləri), nəhayət, bəziləri də müqayisə mənasını ifadə edən -day, -dəy,- tək şəkilçiləri ilə yapılan əsasları əlavə edirlərsə, bunları yuxarıda qeyd etdiyimiz beş hal ilə vəziyyət etibarilə müqayisə edəməyiz” [7, s. 88].

Prof. Y.Seyidovun fikrinin ikinci hissəsinə gəldikdə isə, onunla razılaşımaq çətindir.Əgər halların kəmiyyətə az olduğu dillər inkişaf etmiş dillər olsaydı, biz gərək iki halı olan tat, üç halı olan kabardin, dörd halı olan adığ və s. dillərini alman,

ingilis və s. kimi dilləri inkişaf etmiş dillər sırasına daxil edəydik ki, bu da düzgün olmazdı.

Türk hal sistemində müəyyənliyin ifadəsinin dərəcəsini, xüsusiyyətlərini konkret hallar üzrə nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulur, ona görə ki, bu hal kateqoriyasına daxil olmayan hadisələrinin həmin kateqoriya sayılması müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik (definitivlik) kateqoriyası mövqeyindən qeyri-normal hesab edilə bilər. Belə ki, hər bir halın definitivliyə münasibətdə xüsusi əlamətləri ilə yanaşı, bütövlükdə hal kateqoriyasını əhatə edən ümumi əlamətləri də vardır.

Adlıq hal haqqında belə bir qənaət mövcuddur ki, o “baş, əsas, başlanğıc, mütləq, qeyri-müəyyən, şəkilçisiz, formasız” haldır [51, s. 29]. Burada bizim üçün maraqlı olan “qeyri-müəyyən hal” anlayışıdır ki, görkəmli türkoloq N.K.Dmitriyev də adlıq halın qrammatik-semantik xarakteristikasının məhz bu baxımdan verir: “bu halın funksiyası rus adlıq halının funksiyasından çox genişdir. Əgər rus dilində adlıq hal, prinsip etibarilə, mübtədanın halıdırsa, türk dillərinin birinci halı təkə mübtədə olmur, bir sıra başqa hallarla da yəni, təsirlik, ziyəlik, hətta bəzən yerlik, çıxışlıq və yönlük halla yanaşı işlənir”[17, s. 154].

Adlıq halın qeyri-müəyyənlik bildirməsi barədə prof. M.Hüseynzadənin fikri də maraqlıdır. O bildirir ki, “Azərbaycan dilindəki isimlər adlıq halda işlənərkən həm mücərrədlik, ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirir, həm də müəyyən varlığın adını bildirir”[11, s.53].

Məsələ burasındadır ki, uzun zaman Azərbaycan dilçiliyində, türkologiyada adlıq halın qeyri-müəyyənlik bildirməsi barəsindəki fikir geniş rezonans doğurmamış, bu hal sadəcə mübtədə halı olaraq qəbul edilmişdir. Prof. Y.Seyidovun “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” kitabı diqqəti bir daha həmin məsələyə yönəltdi. Müəllif göstərir ki, “adlıq halın nitqdə qrammatik rolu digər halların rolundan müqayisəedilməz dərəcədə genişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, hal şəkilçiləri ismə yeni qrammatik mənə gətirsə də, ismi bu mövqeyə salmaqla onun rolunu məhdudlaşdırır. Adlıq haldakı ismin açıq, gözə görünən mövqeləri də , gizli, nəzər yetirilməyən mövqeləri də var” [22,s.241]. Bütün bunları nəzərə alaraq və yuxarıdakı fikrini davam etdirərək Y.Seyidov göstərir ki, hal şəkilçisi qəbul etmədən hər hansı

halın mövqeyində dayanmaq həmin halda olmaq demək deyil. Heç kəs şübhə etmir ki, “məktəb bağı” və “kitab oxumaq” birləşmələrində məktəb sözü ismin yiyəlik halının, “kitab” sözü ismin təsirlik halının sintaktik mövqeyindədir. Bu mövqələrə görə onlara yiyəlik və təsirlik hal deyiriksə, bu tamamilə şərtidir. Əgər mövqe hal üçün əlamət olsaydı, onda dillərin hamısında hal kateqoriyası olmalı idi. Məgər fars və fransız öz nitqində ismiləri bizim yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halların mövqeyində işlətmirmi? İşlədir, lakin həmin mövqələr qrammatik şəkilçilərlə əlamətlə əlaqələnmədiyinə görə o dillərdə hal kateqoriyası formalaşmamışdır [42, s.245].

Bizə elə gəlir ki, bu və ya digər qrammatik kateqoriya müəyyənləşdirilərkən birinci növbədə formadan, yaxud funksiyadan deyil, qrammatik, yaxud leksik-qrammatik məzmunundan çıxış etmək lazımdır. Əks halda bu və ya digər kateqoriyanın çoxfunksiyalılığı barədə yanlış təsəvvür meydana çıxacaqdır. İstər türk dillərində, istərsə də dünyanın nominativ quruluşlu digər dillərində isim, yaxud daha ümumi şəkildə ad idarə olunarkən adlıq haldan fərqli qrammatik məzmununa malik olur. Ona görə də burada formadan şəkilçidən, yaxud formasızlıqdan sıfır morfemdən söhbət gedə bilməz.

Azərbaycan dilində, ümumən türk dillərində müəyyən təyini söz birləşməsi həm birinci, həm də ikinci tərəfi tək işləyə bilər. Həmin dillərin özünəməxsus qrammatik əlamətləri, bunu mümkün edir. Nümunəyə nəzər salaq:

a) birinci tərəfsiz müəyyən təyini söz birləşmələri:

mənim kuklam-kuklam

sənin kuklan-kuklan

onun kuklası-kuklası

bizim kuklamız -kuklamız

sizin kuklanız-kuklanız

onların kuklaları -kuklaları

Müşahidələr göstərir ki, yalnız I və II şəxslərdə deyil, III şəxsdə də tək tərəfli təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi məhz müəyyən yiyəlik halda olur. Məsələn,

“Qapısı açıq idi” cümləsində qapısı sözünə nə qapısı?, nəyin qapısı?, kim qapısı? yox, kimin qapısı? suallarını vermək olar.

b) ikinci tərəfsiz müəyyən söz birləşmələri: mənim + ki, bizim + ki, sənin + ki, sizin + ki, onun + ku, onların + kı

Müqayisə üçün deyək ki, türk dillərində yuxarıdakı forma, yəni müəyyən yiyəlik hallı forma işləndiyi halda qeyri-müəyyən hallı forma (mənimki, səninki, onunku və s.) işlənmişdir.

Adlıq halda işlənən söz definitivlik kateqoriyası mövqeyindən neytraldır və həmin neytrallığı aradan qaldırmaq üçün leksik- morfoloji vasitələr tələb olunur, yiyəlik və təsirlik halında olan söz isə iki variantda yəni, müəyyən və qeyri-müəyyən olaraq təzahür edir ki, bunlardan, birincisi xüsusi şəkilçi, ikincisi isə sıfır morfemlə ifadə olunur.

Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarda, nitq praktikasına göstərir ki, müəyyənlik məzmununu qeyri-müəyyənlik məzmunundan daha güclüdür, başqa sözlə, həmin hallar sözün neytrallıqdan müəyyənliyə doğru meyl etməsinə təsir göstərir. Aşağıdakı məqamlara diqqət yetirək;

A) – Həkim hara getdi?

- Həkim xəstəxanaya getdi.

B) – Həkim haradadır?

- Həkim xəstəxanadadır.

C) – Həkim haradan gəlir?

- Həkim xəstəxanadan gəlir.

“Xəstəxana” sözünün bu cümlələrdə məhz müəyyənlik bildirdiyini demək olmaz, bununla yanaşı həmin sözdə müəyyənlik bildirməyə meyl göz qabağındadır ki, bunun səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) kommunikasiya prosesində məkan mənalı hər hansı anlayış bu və ya digər dərəcədə müəyyən, danışanlar üçün az və ya çox dərəcədə məlum olur;

2) məkan mənalı anlayış- obyektə subyekt arasındakı münasibət daxil olmaqla obyektin bu və ya digər subyektə geniş mənada təyin etməsi şəklində meydana çıxır;

3) yönlük, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərində müəyyəniyə yaxın mənə bildirmək funksiyası vardır ki, bu, yerlik halda özünü daha çox göstərir və təsadüfi deyil ki, $da^2 + k_1^4$ şəkilçisi isimdən təyin mənalı söz, sifət düzəldi. Nümunəyə nəzər salaq : kitabxanadakı rəf, kənddəki keçi, damdakı yağış, almadakı böcək, ağacdakı bülbül

Hal kateqoriyasından başqa da ümumi qrammatik kateqoriyalarında müəyyənlilik bildirmək imkanları mövcuddur. Doğrudur, hal kateqoriyası kimi aşkar bir şəkildə meydana çıxmır, bununla belə hər halda özünü göstərir.

Mənsubiyyət kateqoriyası bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Müxtəlif sistemli dillərdə mənsubiyyət anlayışı müxtəlif şəkillərdə ifadə olunsada müəyyənlilik bildirmək baxımından, demək olar ki, fərqlənmiş. Türk dillərində mənsubiyyət şəkilçili sözdən əvvəl gələn geniş mənada təyin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün bu və ya digər dərəcədə müəyyənlilik bildirməsinə səbəb olur.

Mənsubiyyət şəkilçisinin müəyyənlilik ifadə etmək imkanlarının genişliyinin nəticəsidir ki, həmin şəkilçini qəbul etmiş sözdən əvvəl gələn sözün üçüncü şəxsdən başqa, xüsusi olaraq işlənməyinə ehtiyac qalmır. Bizim fikrimizcə, müəyyən yiyəlik halla işlənən mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz qeyri-müəyyən yiyəlik halla işlənən mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlə müqayisədə daha çox müəyyəndir. Müqayisə edək:

Bostanın qarpızı-Bostan qarpızı

Otağın stolu – Otaq stolu

Şübhəsiz, müəyyən bir bostanın qarpızı hər hansı bostanın qarpızından, müəyyən bir otağın stolu hər hansı otağın stolundan daha müəyyən olacaqdır.

İngilis dilində isə hal kateqoriyasına nəzər saldıqda isə ingilis dilində definitivliyin xüsusi kateqorial əlamətlərindən yəni, artikldən istifadə olunur.

Müəyyənlilik ifadə etmək baxımından xəbərlik kateqoriyası elə bir imkana malik deyildir. Ümumiyyətlə, bu kateqoriya subyektlə onun geniş mənada təyini olan predikatın münasibətini əks etdirsə də, həmin münasibətdə müəyyənlilik ya passivdir, ya da yoxdur. Nümunəyə diqqət edək:

O, həyatda ayağını yerə möhkəm dirəmiş güclü və eyni zamanda çox yaxşı bir adamdır. (İlyas Əfəndiyev)

He is a strong and very good man in life. (İlyas Efendiyev)

Он сильный и очень хороший человек в жизни (Ильяс Эфендиев)

Müəyyənlik anlayışının formalaşmasında, ifadəsində kəmiyyət kateqoriyasının rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, konkretlik kəmiyyətinin özü bilavasitə müəyyənliyin əksi üçün meydana çıxmış kateqorial hadisəsidir. Eyni zamanda dünyanın müxtəlif dillərində kəmiyyət anlayışının ifadəsi müxtəlifdir ki, bu da müəyyənliyin həmin kateqoriya ilə əlaqədar xarakterinə, funksional imkanlarına təsir göstərməyə bilməz. Şübhəsiz, “ayrı-ayrı xalqların müxtəlif say sistemlərindən istifadə etməsi bir tərəfdən həmin xalqların təfəkkürünün inkişaf səviyyəsi, psixologiyaları ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də ekstralinqvistik faktorları təsirinin nəticəsidir” [29, s.9]. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında söhbət gedən ekstralinqvistik faktorlar bütövlükdə bu və ya digər xalqın təfəkkürünə, dildə ifadəsi baxımından olan fərqlər nəticə etibarilə ümumiyyətlə təfəkkür, psixologiya, dünyagörüşü fərqiindən irəli gəlir.

Göründüyü kimi, bu cür birləşmələrdə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus və ingilis dillərində birinci tərəf ikinci tərəflə həm də kəmiyyətə görə uzlaşır, «bir» sayını çıxmaq şərti ilə yerdə qalan bütün saylar ismin cəmdə olmasını tələb edir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində sayla işlənən birləşmələrin definitivlik bildirmək baxımından bəzi xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, beş qələm birləşməsi, adətən, bütöv bir anlayış ifadə edərsə, tabe söz müəyyən təsirlik halda ola bilər, qalan bütün hallarda qeyri- müəyyəndir: Müqayisə edək:

beş qələm aldım – (həmin) beş qələmi apar.

Yiyəlik halda isə həmişə müəyyəndir: beş qələmin qapağı.

Əks halda say yəni, beş kitaba deyil, ondan sonra gələn sözə aid olur: beş qələm qapağı.

Sıra saylı birləşmələrdə də əks (təyin olunan) söz həm yiyəlik, həm də təsirlik hallarda məhz müəyyənlik bildirir, yəni yiyəlik və ya təsirlik halın qrammatik əlamətləri ilə işlənir: otuzuncu adamın sözü, otuzuncu adamı çağırıdılar.

Sifətlərin definitivlik kateqoriyasının təzahüründə, xüsusilə müəyyənlik anlayışının ifadəsində funksiya onunla müəyyənləşir ki, sifət bu və ya digər

ismi təyin etməklə ona bu və ya digər dərəcədə müəyyənlik verir. “Mən qənd” anlayışı öz-özlüyündə neytraldır, “Mən qənd satdım” cümləsində həmin anlayış qeyri-müəyyəndir, “Mən gülməli oyuncaq aldım” cümləsində də həmin qeyri-müəyyənlik əvvəlki hala nisbətən mövcuddur. Yəni sifət qeyri-müəyyənliyi məhdudlaşdırır. Yuxarıdakı göstərdiyimiz cümlələrdəki isimlərə təsirlik hal şəkilçisi əlavə etməklə müəyyənlik kateqoriyası meydana çıxır və cümlə konkretləşir.

Türk dillərində bilavasitə müəyyənlik bildirən sözlərə onomastik leksika ,xüsusi adlar, hall şəkilçiləri təyini söz birləşmələri ilə yanaşı şəxs, hətta işarə əvəzlilikləri də daxildir [17,s.218]. A.Həsənov hər zaman müəyyənlik bildirən sözlərə bütün xüsusi isimləri, şəxs əvəzliliklərini, kim sualına cavab verən qeyri-müəyyən şəxs əvəzliliklərini, kim sual əvəzliyini, sublantivləşən bu,o işarə əvəzliliklərini, bəzi yer zərflərini, -k1, -ki, ku, -kü (-dakı, -dəki) şəkilçili bütün sözləri və üçüncü növ təyini söz birləşmələrini aid etmi [34, s.216].

Azərbaycan dilində definitivlik kateqoriyasının görkəmli tədqiqatçısı A.Həsənovun mövqeyi isə fikrimizcə, daha aydın, daha əsaslıdır.O, yazır: “... bu işarə əvəzliyinin müəyyənliyi A.N.Kononovun dediyindən fərqli olaraq, substantivləşdiyi zaman müəyyənliyin qrammatik əlamətlərini qəbul etməsindən deyil, əsasən, atributiv mövqedə əşyanı müəyyənlik cəhətdən təyin etməsindən irəli gəlir və substantivləşərək də bu müəyyənliyi qoruyub saxlayır, nəticədə, müəyyən əlamət müəyyən əşyaya çevrilmiş olur” [47, s. 11]. Bu qeydin doğruluğunu türk dilləri üçün xarakterik olan “əlamətin əşya, hadisə kimi dərkinə meyil” də sübut edir. Belə ki, türk dillərində bir sıra isimlər vardır ki, heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən substantivləşmə əsasında sifətlərdən yaranmışdır, halbuki başqa dillərdə sifətlərin isimləşməsi adətən morfoloji, yaxud sintaktik yolla gedir.

Müxtəlifsystemli dillərdə əvəzliliklər həmişə müəyyənlik bildirir ki, bu həmin leksik-qrammatik söz qrupunun özünəməxsus təbiəti, semantik xarakteri ilə əlaqədardır. Əvəzlilikləri, “boş sözlər” adlandıranlar da, onları sirli sözlər hesab edənlər də, müxtəlif nitq hissələri içərisində əridənlər də, yaxud köməkçi nitq hissələrinə aid edənlər də, həmin nitq hissəsini daha məhdud həcmdə götürənlər də

əvəzliyin həmişə konkret situasiya ilə bağlı olaraq müəyyənlik bildirdiyini inkar etmirlər.

Prof. M.Hüseynzadə əvəzliyin konkretlik yox, ümumilik bildirdiyini xüsusi olaraq qeyd edir. Onun fikrincə, “mən sözü konkret bir şəxsin adını bildirmədən bütün birinci şəxslərin bildirdiyi kimi, o əvəzliləri də eyni qayda üzrə bütün ikinci və üçüncü şəxsləri bildirir” [11, s. 243]. Ümumiyyətlə, doğru olan bu qənaətə onu da əlavə etmək lazımdır ki, əvəzlik nə qədər ümumidirsə, o qədər də konkretidir. Çünki nitq ümumiyyətlə, mən, sən, o üzərində qurulmur, həmişə konkret mən, sən, o barədə söhbət gedir, yəni nitq situasiyası hər dəfə əvəzliyi məhz müəyyən şəxs, hadisə, əlaməti tələb edir.

A.Həsənov qeyd edir ki, “nə sual əvəzliyindən fərqli olaraq kim sual əvəzliyi leksik-semantik cəhətdən müəyyənlik bildirir, müəyyən əşyaya, şəxsə aid olur...”[10, s.13]. Belə ki, nə sual əvəzliyindən fərqli olaraq kim sual əvəzliyi, müəyyən istisnaları nəzərə almasaq, qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik hallarında işlənir. Nümunəyə diqqət edək:

Qapını döyən kimdir?, Kimi istəyirsiniz?, Nə istəyirsiniz?.

Lakin: Bəs atası bir o qədər pulu kimin üçün qazanır? Bəs orada nə yeyirsiniz?
(İ.Əfəndiyev)

Prof. Y.Seyidov əvəzlilərin müəyyənlik bildirmək xüsusiyyəti ilə göstərir ki, əvəzlilər, bir mənada, hər şeyin adıdırsa, digər bir mənada, on mücərrəd mənalı sözlərdən biridir. O biri mənada isə əvəzlilər ən konkret mənalı sözlərdir [42, s.292].

1.2. Avropa dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatı tarixi

Müəyyənlik kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə araşdırılması üçün ən münasib üsul da semantik qrammatika mütəxəssislərinin təklif etdiyi mənadan formaya prinsipidir. Həmin prinsipə riayət etmədən qrammatik mənalı sistemləşdirmək, qrammatik formaların funksional məzmununu dəqiq bir şəkildə müəyyən etmək mümkün deyil.

Məlum olduğu kimi, müəyyənlik kateqoriyası qarşı-qarşıya duran və müxalifət təşkil edən məntiqi-lingvistik anlayışların münasibətini ifadə edir ki, bu da müəyyən olanla qeyri-müəyyən olanın münasibəti, heç şübhəsiz, biri digərindən asılı münasibətdir, bununla belə, həmin anlayışların nisbi müstəqilliyi də mövcuddur. Hər bir müəyyənlikdə qeyri-müəyyənlik, hər bir qeyri-müəyyənlikdə müəyyənlik ünsürləri, məqamları özünü göstərir. Lakin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik dil kateqoriyası, yaxud qrammatik kateqoriya olmaq etibarilə fəlsəfi-məntiqi müəyyənlik də qeyri- müəyyənlikdən fərqlənir, belə ki, birinci ilə müqayisədə ikinci daha geniş anlayış olub kifayət qədər mürəkkəb təbiətə malikdir.

Müəyyənlik leksik anlayışların konkret, yaxud xüsusi təfəkkür hadisəsi kimi təqdimidir. Qeyri-müəyyənlik isə leksik anlayışların mücərrəd, yaxud ümumi təfəkkür hadisəsi kimi təqdimidir. Göründüyü kimi, burada iki komponent və ya hadisə vardır ki, bunlarda biri də leksik anlayış və onun təqdimidir. Leksik anlayış öz-özlüyündə aydındır, onun təqdimi isə, qeyd etdiyimiz kimi, qrammatik məzmunlu hadisədir. Beləliklə, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası leksik, leksik-semantik anlayışlarla, dilin leksik yarusu ilə bağlı olsa da, mahiyyət etibarilə qrammatik kateqoriyadır.

Məlum olduğu kimi, konkretlik və mücərrədliyi bir kateqoriya olaraq fəlsəfəyə G.V.Hegel gətirmişdir. Özünə qədər fəlsəfi təsəvvürlərdən fərqli olaraq, G.V.Hegel konkretliyi dialektik qarşılıq, üzvlənmiş bütövün sinonimi, abstraktlığı isə konkretliyin metafizik əksi deyil, açılmamış, inkişaf etməmiş, müəyyənləşməmiş konkretliyi hərəkətin mərhələsi saymışdır [45, s. 4]. G.V.Hegeldə anlayışların, ideyaların inkişafı mücərrəddən konkretə doğru, birtərəfli, səthi anlayışdan daha zəngin məzmunlu anlayışa doğru gedir [21]. Klassik alman fəlsəfəsinin böyük nümayəndəsindən sonra konkretlik-abstraktlıq kateqoriyasının fəlsəfi məzmununda elə bir ciddi dəyişiklik olmamışdır. Sadəcə, həmin kateqoriyanın materialist və idealist əsaslar üzərində şərh edilməsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən mübahisələr getmişdir.

Fəlsəfi kateqoriya olmaq etibarilə konkretlik-abstraktlıq yəni, mücərrədlik artıq ümumi şəkildə qeyd edildiyi kimi, dil kateqoriyası olan müəyyənlik qeyri-

müəyyənlikdən məzmunca genişdir. Eyni zamanda, hər hansı kateqoriyalıq müvafiq dil kateqoriyasına əsas parametrləri üzrə proyeksiyaladığını yalnız şərti mənada qəbul etmək mümkündür.

Belə ki, fəlsəfi kateqoriya olaraq konkretlik-abstraktlıq heç də həmişə dil kateqoriyası müəyyənliyin struktur-semantik ekvivalenti deyil. Fəlsəfi konkretlik dildə qeyri-müəyyənlik kimi ifadə oluna bildiyi kimi, fəlsəfi abstraktlıq da müəyyənlik kimi ifadə oluna bilər. Lakin ekvivalentliyin bu cür pozulması qanunauyğun şəkildə gedir. O halda fəlsəfi konkretlik dildə müəyyənlik kimi ifadə olunur ki, dil təfəkkürü həmin konkretliyi situativ abstraktlıq kimi qəbul etsin. Yaxud o halda fəlsəfi abstraktlıq dildə müəyyənlik kimi ifadə olunur ki, dil təfəkkürü həmin abstraktlığı situativ konkretlik kimi qəbul etsin. Ümumiyyətlə, dil kateqoriyası fəlsəfi kateqoriyaya münasibətdə, eyni zamanda, situativ baxımdan müəyyən müstəqilliyədə malikdir. Bu isə o demək deyil ki, müstəqillik mütləqdir, əslində dildə konkretliyin müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən formada ifadəsi fəlsəfi kateqoriya olan konkretliyin məzmunca məhz müəyyənliyin, abstraktlığın isə müvafiq olaraq məhz qeyri-müəyyənliyin etimoloji əsasında durduğunu istisna etmir. Çünki fəlsəfi kateqoriya dil kateqoriyasından fərqli olaraq insanın dünyaya, varlığa münasibəti üsullarının şüurda ümumi inikas formasıdır. Təfəkkürdəki ümumiləşdirmə ümumən təfəkkürdəki, başqa sözlə fəlsəfi-məntiqi təfəkkürdəki ümumiləşdirmə səviyyəsində deyil.

Müşahidələr göstərir ki, definitivliyin idraki-qrammatik mənbəyi sözdür. Söz isə leksik vahiddir. Müəyyənliyin, yaxud qeyri-müəyyənliyin qrammatik formalaşması sözün kommunikasiya prosesindəki rolu ilə müəyyənləşir. Söz müəyyən predmeti ifadə edirsə, yaxud müəyyən olanı işarələyirsə, o zaman müəyyənliyin qrammatik əlamətlərini, yox əgər qeyri-müəyyən, mücərrəd predmeti ifadə edirsə, yaxud müəyyən olmayanı işarələyirsə, o zaman qeyri-müəyyənliyin qrammatik əlamətlərini qəbul edir.

Dünya dilləri arasında bu kateqoriya üzrə müxtəliflikləri ingilis dilçi-alimi C.Lyons bu cür izah edir. Belə ki, o bildirir ki, bəzi dillərdə cinslərdən müəyyənlik vasitəsi olaraq istifadə edilir, digər qruplarda isə bu hal görünmür. Əlavə olaraq, Hausa kimi dillərdə müəyyənliyin bütöv şəkildə göstəricisi hesab olunan ismi

birləşmələrin tərkibində müəyyənliyin istifadə olunmasının ixtiyariliyi bu müxtəlifliyin canlı nümunəsi hesab olunur. Bütün bu müxtəlifliklərə baxmayaraq, fərqli dillərdə müəyyənliklə birbaşa əlaqəli hesab olunan qrammatik definitivliyin istifadə olunması eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

C.Lyons qrammatik definitivliyin mövcudluğuna görə dillərin bir sıra təsnifatını vermişdir:

1. Müəyyənliyin qrammatik kateqoriya olaraq, mövcud olmadığı dillər;
2. Müəyyənliyin yalnız əvəzliklə ifadə olunmuş ismi birləşmələrdə özünü göstərdiyi dillər
3. Müəyyənliyin yalnız əvəzlik ilə ifadə olunmuş ismi birləşmələrdə deyil, bütün ismi birləşmələrdə özünü göstərdiyi dillər.

C.Lyonsa görə, ikinci qrup təsnifata daxil olan dillərdə bu kateqoriya fərqli görünsə də, struktur baxımından əvəzliliklərin ismi birləşmələrdən tam olaraq fərqləndirilməsi qeyri-adi hal hesab olunmur.

Qrammatik kateqoriya sayılan definitivlik semantik kateqoriya hesab olunan müəyyənləşmə ilə eyni funksiyanı daşıyır. Ona görə də onlardan hər biri referentin diskurs iştirakçılarına məlum və əvvəlcədən adı çəkilmiş olduğunu müəyyənləşdirir. C.Lyons onu da əlavə edir ki, müəyyənləşmə qrammatikada özünü definitivlik formasında göstərir həmçinin, cins kateqoriyası olaraq, müəyyənləşməni göstərən bir çox ifadə vasitələri də mövcuddur ki, onlar da mövcud dildə definitivlik olaraq, sayılmır. Definitivlik ünsiyyət prosesində məlumatı qəbul edən şəxsə diskursun necə qurulmasını, onun daxilinə necə əlavə olunduğunu bilməyə kömək edən bəzi kateqoriyalar sırasına daxil olduğuna görə kommunikasiyada çox da önəmli hesab olunmur[23, s. 278].

S.Mayzel definitivlik kateqoriyasının türkologiyada ən görkəmli araşdırıcılarından biridir. Onun “Türk dilində izafət” monoqrafiyasında türk sintaksisinin elə bir hadisəsi öyrənilir ki, definitivliklə bilavasitə əlaqədardır. Monoqrafiyada böyük bir fəsil “İzafətdə müəyyənlik kateqoriyası və artıqlıq” adlanır [26,s.59-73] Eyni zamanda demək olar ki, əsərin bütün fəsillərində definitivlik məsələsinə toxunulur. Görkəmli tədqiqatçı “İzafətdə xüsusi adlar” fəslində küllü

miqdarda misallar gətirərək xüsusi adların bilavasitə müəyyənlik bildirdiyini, yaxud məsdər izafətlərdə birinci tərəfin əsasən müəyyənlik bildirdiyini leksik-qrammatik qanunauyğunluqlarla aşkarlayır. S.S.Mayzelin tədqiqatı sübut elədi ki, müəyyənlik kateqoriyası türk dillərində bütöv bir sistem təşkil etməklə yanaşı, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarla da sıx əlaqədardır. Belə ki, məsələn, təyini söz birləşmələrində II növlə III növün ayrılması bilavasitə definitivliyin bir kateqoriya kimi təzahürünün nəticəsidir.

Qrammatika sahəsində görkəmli nəzəriyyəçi V.S.Xrakovski yazır: “Tədqiqatın çıxış nöqtəsi mənaya istinad, tədqiqatın nəticəsi isə bu və ya digər dildə, yaxud müxtəlif dillərdə müəyyən qrammatik funksiyanın ifadəsi üçün istifadə edilən formal vasitələr olmalıdır” [46,s.78]. Lakin bu o demək deyil ki, dilçi dil hadisələrini buraxıb məntiqi kateqoriyaların tədqiqi yolunu tutmalıdır - bununla söhbət ondan gedir ki, ümumiyyətlə, məna deyil, konkret dillərdə ifadəsini tapmış, müxtəlif formalarda maddiləşmiş mənalar, onların münasibəti öyrənilməlidir. Dillərin universal anlayışlar əsasında tədqiqi tələb edir ki, təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə məhz semantik planda aparılsın.

Tədqiqatçı A.N.Kononov türk isimlərini qrammatik müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik baxımından üç yerə bölür: neytral, qeyri-müəyyən və müəyyən isimlər [24,s.97]. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq çətindir, xüsusi hallar birinci növbədə xüsusi adlar istisna olmaqla qeyri-müəyyən və müəyyən isimlərdən danışmaq mümkün deyil.

V.A.Boqoroditski həmin məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır ki, “roman dillərinin latın danışığı dili zəminində, əsasən ikidillilik şəraitində inkişaf etməsinin nəticəsidir ki, təbii olaraq, adların qarşısında işarə ədatları və ya müəyyən artikllər meydana çıxmışdır; o səbəbdən ki, hətta müasir nitqdə birdillilik şəraitində istənilən dildə belə əşyanın adı tez-tez həmin əşyanı əllə göstərməklə çəkilir” [7, s.80]. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, roman dillərində müəyyən artiklın əsasında o, həmin latın işarə əvəzliyi durur. Fərq isə ondan ibarətdir ki, latın işarə əvəzliyi vurğulu, müəyyən artikl isə vurğusuzdur. Beləliklə, latın işarə əvəzliyinin başlanğıc vurğulu hecası ilə o fransız dilində üçüncü şəxsin təki, ikinci vurğusuz hecası isə müəyyən artikl kimi

qərarlaşır [13,s.81]. Roman dillərindən fərqli olaraq german dillərində (ingilis dilini çıxmaq şərti ilə) müəyyənlik artıqlı daha geniş cins differensiasiyasına malikdir. Belə ki, roman dillərində həmin artıqlın qadın və kişi cinsi, german dillərindən alman dilində hər üç cins forması işlənir. Nümunəyə nəzər salaq:

qadın cinsi-die

kişi cinsi-der

orta cins-das

V.A.Boqoroditski bu fikirdədir ki, alman der, die, das artıqlı slavyan dillərində, konkret olaraq rus dilində işlənən işarə əvəzlilikləri ilə eyni kökdəndir [7, s.110].

İngilis dilindəki “the” müəyyən artıqlına gəldikdə isə o isə that, this işarə əvəzlilikləri ilə qohumdur.

Roman və german dillərində müəyyən artıqlı sözün əvvəlində, yaxud sonunda gəlməsindən asılı olmayaraq, artıq qeyd edildiyi kimi, bilavasitə işarə əvəzliliklərindən törəmişdir ki, bu da müəyyənlik anlayışının yalnız mənşəyini deyil, linqvistik-qnoseoloji mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir qənaət hasil olur ki, söz ilk mərhələdə definitivlik baxımından neytrallıqdan məhz işarə əvəzliyi, bilavasitə leksik-semantik məzmununa malik vahidin işlənməsi ilə (başqa sözlə, sintaktik yolla) çıxır:

Dərə- bu (o, həmin) dərə

Saz- bu (o, həmin) saz

Bir sıra dünya dillərində (türk, slavyan, İran və s.) həmin forma sonralar da mühafizə olunduğu halda, roman və german dillərində ikinci bir proses gedir ki, işarə əvəzliyi həm vurğusunu, həm də leksik mənasını itirərək asemantikləşir. Beləliklə, definitivlik kateqoriyasının qrammatik əlamətinə çevrilir.

Göründüyü kimi, biz definitivlik kateqoriyasına münasibətdə iki dil tipinə təsadüf edirik:

1) müəyyənliyin xüsusi kateqoriya əlaməti ilə ifadə olunduğu dillər;

2) müəyyənliyin xüsusi kateqoriya əlaməti ilə ifadə olunmadığı dillər.

Müşahidələr göstərir ki, eyni bir morfoloji-tipoloji sinfə aid dillərin flektiv dillərin heç də hamısı artıqlı dillər deyil. Məsələn, slavyan, iran dillərində artıqlı yoxdur,

halbuki sami dillərdən olan, yəni hind-Avropa dillərinə aid olmayan ərəb dili müəyyənlik artikl vasitəsilə ifadə olunur. Maraqlısı odur ki, roman, yaxud german dillərindən fərqli olaraq, ərəb dilində yalnız müəyyənlik artikl vardır, qeyri-müəyyənlik artikli isə yoxdur.

Müxtəlif sistemli dillərdə sözün müəyyənliyini bilavasitə ifadə edən vasitələr, əlamətlər mövcuddur ki, onlardan ən mükəmməl olanı müəyyənlik artiklıdır. Ümumiyyətlə, artiklın roman, eləcə də german dillərində meydana çıxması tarixə qədərki mərhələyə gedib çıxan bir proses olmayıb, kifayət qədər yeni hadisədir. Yalnız belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, definitivlik özünü müxtəlif səviyyələrdə sözdən mətnə qədər göstərir.

Müəyyənliyin artikl vasitəsilə ifadə olunub-olunmaması müəyyənliyə, yaxud qeyri-müəyyənliyə münasibətin xarakteri ilə bağlıdır. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artikllərinin hərəsinin müxtəlif mənşədən gəlməsi, başqa sözlə, genetik müxtəlifliyi istər-istəməz belə qənaət hasil etməyə imkan verir ki, definitivlik tarixən o qədər də bütöv bir kateqorial hadisə olmamış, müəyyən vasitələrlə ifadə edilmişdir:

a) müəyyənlik anlayışı işarə əvəzlilikləri;

b) qeyri-müəyyənlik anlayışı isə qeyri-müəyyən saylar (hər hansı bir mənada işlənən) vasitəsilə ifadə edilmişdir.

Müəyyənlik artiklinin müxtəlif sistemli dillərdə bir sıra tipoloji xüsusiyyətləri vardır ki, onlar, əsasən, bunlardır:

1) Konkret işlənən müəyyənlik artiklı bu və ya digər konkret ismi daha da konkretləşdirir, yəni ümumidən xüsusiyyə, yaxud təkcəyə keçid qaydası ilə xüsusunin, yaxud təkcənin müəyyənliyini yaradır;

2) Mücərrəd isimlərin qarşısında işlənən müəyyənlik artiklı ümumi mücərrədliyi xüsusi, yaxud təkcə mücərrədliyə çevirməklə onu müəyyənləşdirir;

3) Təkdə olan konkret və ya mücərrəd isimlərdən fərqli olaraq cəmdə olan isimlər həmişə müəyyənlik bildirdiyinə görə müəyyən artiklə işlənir, bu isə o deməkdir ki, burada 1 və 2-ci bəndlərdə olduğu kimi “ümumidən xüsusiyyə” prosesi getmir, başqa sözlə, “müəyyənləşdirmə” işini cəm şəkilçisi və ya daha ümumi desək, kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik əlaməti görür:

qarğa-qarğalar

düşüncə-düşüncələr

4) Xüsusi isimlər ümumiyyətlə konkret olduqları üçün onlar həmişə müəyyən olub əsasən müəyyənlik artıqlı ilə işlənir. Həmin qəbildən olan sözlərdə xüsusi isimlərdə, yaxud adlarda müəyyənləşmə prosesi gedir.

Müşahidələr göstərir ki, xüsusi adların müəyyənlik artıqlı, daha doğrusu, ümumən artıqlı ilə işlənməsində müəyyən sərbəstlik vardır. Belə ki, toponimlərdən, səma cisimlərinin adlarından fərqli olaraq şəxs adları, bir qayda olaraq, artıqlı ilə işlənir.

Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Ən əsas səbəb isə ondan ibarətdir ki, şəxs adlarında şərtlik yer adlarından daha çox olduğundan onların işarəvilik funksiyasına məhz kommunikasiya şəraiti nəzarət edir, bu isə şəxs adını müəyyənlik üzrə motivləşdirdiyi üçün əlavə motivlənməyə artıqla ehtiyac qalmır.

S.S.Mayzel qeyd edir ki, “müəyyənlik kateqoriyası türk dilində Qərbi Avropa dillərindəkindən daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin dillərdə əşyalar da müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla bölünür. Qərbi Avropa dillərində əşyaların müəyyənliyi və ya qeyri-müəyyənliyi özünün yeganə inikasını artıqla tapır, halbuki türk dilində bu özünü həm hallanmada, həm keçmiş və gələcək zaman feili sifətlərində göstərir [26,s.59]. S.S.Mayzel daha sonra qeyd edir ki, həmin kateqoriya izafətdə təyini söz birləşmələrində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik yalnız izafətin birinci komponentindən deyil, əgər tamamlıq vəzifəsindədirsə, əsasən, izafətdən də asılıdır [26,s.59-60].

Görkəmli türkoloqun fikrincə, türk izafəti daxilində müəyyən əşyalar burada söhbət qrammatik əşyadan gedir bunlardır:

- 1) bu, şu, o işarə əvəzlilikləri, yaxud adı keçən sözlərlə işlənən əşyalar;
- 2) əvvəlcə feli sifət tipli təyinlər (bu məktubu gətirən adam) və ya -dığı, -acaqlı şəkilçisi ilə düzəlmiş feli adlar gələn əşyalar;
- 3) xüsusi adlarla ifadə olunan əşyalar;
- 4) mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunan əşyalar;

5)haqqında artıq söhbət getmiş və hələ danışmaq iştirakçılarının yaddaşında canlı olan əşyalar;

6)haqqında, ola bilsin ki, söhbət getməmiş, lakin konkret olan və ya öz cinsi etibarilə yeganə əşyalar;

7)şiddətləndirmə dərəcəsində olan təyinlə işlənən əşyalar;

8)ümumi, mücərrəd mənada işlənən əşyalar (varlıq, elm, incəsənət, din, məhəbbət, ümid, azadlıq, vicdan və s.);

9)hər və bütün təyinləri ilə işlənən əşyalar;

10)şəxs əvəzlilikləri [26,s.60].

N.K.Dmitriyev fikrini bir qədər də dəqiqləşdirib qeyd edir ki, başqa hallardan fərqli olaraq bu hal zahiri cəhətdən heç bir şəkilçi müəyyənləşmədiyi kimi, daxili cəhətdən də qeyri-müəyyənlik göstərən xüsusiyyət rus dilində yoxdur. Qərb dillərində isə bu, qeyri-müəyyənlik bir üzvlə artikllə meydana çıxır [17,s.154].

“Kəmiyyət kateqoriyası ümumiləşmiş, mücərrəd təfəkkürün kateqoriyasıdır və buna görə də konkret predmetləri çoxluğunun kəmiyyət xarakteristikasının inikasının hisli-görümlü üsuluna onun inkişafının ilkin mərhələsi kimi deyil, onun əmələ gəlməsinin yalnız tarixi əsası kimi baxmaq olar” fikirlərini V.Z.Panfilov qeyd edir[37,s.167]. Məsələnin bu cür qoyuluşu tamamilə doğru olub eyni zamanda müəyyənlik anlayışının əmələ gəlməsi tarixinin izahına da işıq salır. Belə bir qənaətə gəlməyə hər cür əsas var ki, kəmiyyət kateqoriyası kimi, müəyyənlik anlayışı da təfəkkürün və dilin inkişafının yüksək pilləsinin məhsulu olub kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi dialektikasına əsaslanır.

Müəyyənlik kateqoriyası haqqında O.Yespersenin fikirləri də maraqlıdır. O göstərir ki, “topluluq məntiqi baxımdan, bir tərəfdən, təkliyi, digər tərəfdən isə cəmliyi özündə ehtiva edir. Toplu isimlərin ikicəhətliliyi onların qrammatik xüsusiyyətlərində də aşkara çıxır.Onlar özlüyündə təkliyi təmsil edir və bu şəkildə onlardan əvvəl gələn “a”, yaxud “the” sözləri ilə işlənə bilər, onlar eyni zamanda sayıla bilən başqa isimlər kimi cəm halda istifadə olunur. Nümunəyədiqqət yetirək:two flaks (iki sürü), many nation (çoxlu millət) və s. Digər tərəfdən onlar cəmliyi ifadə edir və odur ki, cəm şəklində feillər və predikativlərlə bağlana bilər (My

family are early risers) və bir çox digər dillərdə olduğu kimi they (onlar) tipli əvəzliliklərlə uzlaşır” [19,s.225].

O.Yespersen əlavə edir: “Lakin qeyd etmək lazımdır ki, feilin cəm şəklinin formasında olan bu cür konstruksiyalar yalnız canlı varlıqları ifadə edən topluluq bildirən isimlərlə işlənir, deyək ki, kitabların toplusunu bildirən library (kitabxana), vaqonların komplektini bildirən train(qatar) kimi isimlərlə işlənmiş. Bəzən topluluq bildirən isimlər eyni bir cümlədə hər iki istiqaməti özündə birləşdirir: This (tək) family are (cəm) unanimous in komlenningmin” [19,s.226]. Sözüün kəmiyyət baxımından bu cür işlənməsi eyni zamanda definitivlik baxımından maraqlı doğurmaya bilməz. Topluluq anlayışını verən sözlər öz leksik-semantik mənalarında küllə cüzün xüsusiyyətlərini birləşdirir. Əslində, onun vahidliyi çoxluqdan yararır. Belə ki, real şəkildə əşyaların keyfiyyətində təklik deyil, məhz cəmlilik mövcuddur. Bundan da aydın olur ki, distributiv çoxluqlar topluluqdan fərqlənir, həmin fərq ondan ibarətdir ki, distributiv çoxluq qeyri- müəyyən, topluluq isə müəyyən çoxluqdur.

Müəyyənliliyin ifadəsinin müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik mövqedən, yəni funksional bir hadisə kimi təhlil edilməsi, heç şübhəsiz, törədici qrammatikanın meydana çıxması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan diqqəti cəlb edən tədqiqatlardan biri “Türk dilində müəyyənlilik və aktual üzvlənmə” adlanır ki, həmin məqalədə müəyyənliliyin ifadəsinin bir sıra məqamları maraqlı doğurur. Məqalə müəllifi L.Yuhanson göstərir ki, türk dillində müəyyənliliyin ifadəsi üç paradigmatik oppozisiya ilə verilir:

- 1) ad qruplarının təklik-cəmlilik müxalifəti;
- 2) ad qruplarının “bir” sözü ilə işlənilib-şlənməsinə görə müxalifət;
- 3) akkuzativ formasına görə müxalifət [52,s.399].

Müəllif ad qruplarının təklik-cəmlilik paradigmatikası üzrə müxalifətdən danışarkən onun həm fərdiləşdirilmiş, həm də fərdiləşdirilməmiş formalarından bəhs edir. Göstərir ki, akkuzativ şəkilçisi ilə ifadə olunan fikirlər daha aydın olur.

L. Yuhansonun məqaləsində maraqlı doğuran mülahizələrdən biri müəyyənlilik göstəricisi olan morfemlərin funksional planda məhz müəyyənlilik ifadə etməsi

barədədir. Müəllif göstərir ki, türk dilində akkuzativin şəkilçisini qəbul etmiş ad qrupu qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə işlənərək, məntiqi baxımdan ziddiyyət təşkil edən birləşmə yaradır. L.Yuhansonun türk dilindən gətirdiyi nümunələri nəzərdən keçirək:

kitab aldım, güzel kitabı aldınmı, güzel bir kitab aldım [52,s.402].

Burada məntiqi baxımından ziddiyyət təşkil edən konstruksiya sonuncusudur. Müəllif bu barədə qeyd edir ki, “bir kitabı birləşməsində ifadə olunan konkretlik “kitabı” birləşməsində ifadə olunan konkretlik kitabı formasında mövcud olan müəyyənlikdən fərqlənir.

Əgər kitabı formasında obyektin referinsiyası birmənalı şəkildə mövcud kontekstlə və dildənkənar situasiyası ilə müəyyənləşdirilirsə, bir kitabı birləşməsi dinləyicini referenti tapmaq məqsədi ilə kontekstə və ya situasiyaya müraciət etməyə məcbur etmir. Güzel kitabı aldım cümləsində danışan kitabı artıq dinləyəne məlum hadisə kimi təqdim edir” [52, s.402].

L.Yuhanson müxtəlif müşahidələrini ümumiləşdirərək akkuzativin funksiyalarının iyerarxiyasını müəyyənləşdirir: “Birincisi, müstəqil obyektin akkuzativ forması obyektin identifikasiyasını artıqlı edən anafora deyktik vasitəsidir. İkincisi, ad qrupları çərçivəsində akkuzativ obyektin identifikasiyasız konkretliyi mənasını verir. Nəhayət, üçüncüsü, müəyyən hallardakı semantik qarşılaşma neytrallaşır, onda akkuzativin funksiyası yalnız sözlər arasındakı sintaktik əlaqə yaratmaqdan ibarətdir” [52,s.405].

1978-ci ildə L.Yuhansonun məqaləsi ilə eyni mövzuda daha bir məqalə çap edilmişdir ki, bu da B.Nilsona məxsusdur. B.Nilson həmin məqalədə göstərir ki, türk dilində akkuzativin şəkilçi ilə formalaşması yalnız adın müəyyənliyi ilə deyil, həm də statusu ilə əlaqədardır [35,s.427]. Müəllif tamamilə doğru olaraq L.Yuhansonun da müqayisə etdiyi formaları fərqləndirir:

- 1) Mehmet bir kitab arıyor.
- 2) Mehmet bir kitabı arıyor.

Belə bir maraqlı nəticə çıxarır ki, “qeyri-müəyyən, lakin konkret isim də akkuzativin əlamətini qəbul edə bilər” [35,s.480]. Həmin nəticənin düzgün olmasını

qeyd etməklə yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, burada söhbət məhz funksional plandan, sintaksisdən, dilin mətn imkanlarından gedir.

Kəmiyyət kateqoriyasının definitivliklə sıx bağlı olmasını həmin bu kateqoriyaların tarixi aydın şəkildə göstərir. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq L.Levi-Brül “İbtidai təfəkkür” əsərində göstərir ki, “ibtidai təfəkkürün didə istifadə etdiyi şey sözün həqiqi mənasında say deyil, əvvəlcədən ayrı-ayrı vahidlərə ayrıla bilməyən sayların cəmidir. Sayların cəmi öz sayına və təbiətinə görə eyni vaxtda şəxsə məlum olan əşya və varlıqların cəmi təsiri bağışlayır. Qeyd olunmalıdır ki, əşyaların sayı hiss olunur və qəbul edilir, lakin mücərrəd şəkildə düşünülür” [25, s.129]. Doğrudan da, qədim insanın təfəkküründə cəmlilik, yaxud topluluq onun tərkibinə daxil olan vahidlərin hər birinin ayrılması, ayrıca qəbul edilməsi şəklində təzahür edir ki, bu da müəyyənliyin kəmiyyətdə, yaxud çoxluqda bilavasitə təzahürü deməkdir.

Lakin kəmiyyət, yaxud çoxluq mücərrədləşdikcə müəyyənlik aradan qalxmır, çünki qrammatik çoxluğun həmişə müəyyənlik bildirmək funksiyası vardır.

Dünyanın müxtəlif dillərində qrammatik cəmliyin müxtəlif formaları özünü göstərir ki, bunların ən çox yayılanı distributiv cəmlilikdir. Ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif üsullarla şəkilçilər vasitəsilə, daxili fleksiya ilə ifadə oluna bilər. Bununla bərabər, eyni bir dildə distributiv cəmliyi yaradan müxtəlif üsulların bir neçəsinin eyni zamanda fəaliyyət göstərməsi də mümkündür.

Kəmiyyət kateqoriyasının leksik-semantik ifadəsi olan saylarda həm bilavasitə müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik mənası vardır. Müxtəlif sistemli dillərdə sayların əsas xüsusiyyəti məhz müəyyənlik bildirməkdir.

Müəyyənlik bildirən sözlərin mühüm bir hissəsini əvəzlilikləri təşkil edir. Ümumiyyətlə, nominativ funksiyalı sözlərdən fərqli olaraq əvəzliliklər göstərmə, işarə yəni, deyxis funksiyasını yerinə yetirir. Ən ümumi işarə sözünün işarə əvəzliyinin bu olduğu barədə dilçilikdə geniş yayılmış bir mülahizə vardır. Bu sözü danışanın yaxınlığında olan, görünən hər hansı bir obyektə aid ola bilər ki, bu da insanın əllərinin və ya gözlərinin işarəsi ilə göstərə biləcəyi hər şeydir [10, s. 19]. İşarə, göstərmə bildirən sözlər, o cümlədən də əvəzliliklər çox geniş mənə həcmində malik olduqlarına görə, onlar konkretliyi yalnız konkret situasiyada göstərir. Hegelin

fikrincə, “situasiyadan kənar da bütün işarə əvəzliləri “boş” və məzmun suzdu r” [47,s.19].

A.N.Kononov türk dillərində şəxs əvəzlilərinin bilavasitə müəyyənlik bildirdiyini qəbul etsə də, “işarə əvəzlilərinin həm atributiv, həm də substantiv mənada işləndiyini nəzərə alıb onları yəni, işarə əvəzlilərinin müəyyənlik bildirən sözlər siyahısından, faktiki olaraq, çıxarır” [54,s.98].

II FƏSİL.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

2.1. Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının leksik-semantik vasitələrlə ifadəsi

Definitivlik praqmatik və semantik konsepsiya kimi uzun müddət dilçilərin və filosofların arasında gedən müxtəlif nəzəri müzakirələrin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Müəyyənliyin təbiətinin aşkarlanmasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, xüsusi və ümumi, deyiktik və qeyri-deyiktik anlayışlarının qarşılaşdırması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilik və deyiksis müəyyənliyin qrammatik reallaşmasına təsir etməklə bərabər eyni zamanda bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərə bilər. Buna əlavə olaraq, definitivlik anlayışının mahiyyətinin daha yaxşı anlanılmasında müəyyənlik, inkluzivlik, tanışlıq, vahidlik və referens kimi anlayışlar da mühüm rol oynayır.

Tanışlıq hipotezası Russelin vahidlik nəzəriyyəsinə tam əks mövqedə dayanır. Müəyyənliyin mahiyyətinin açılmasına yönələn vahidlik yanaşmasına əsas rəqib olan bu hipoteza ilk dəfə danimarkalı qrammatik Paul Kristoferson tərəfindən tam şəkildə təqdim edilmişdir. Onun fikrinə görə, müəyyənliyi qeyri-müəyyənlikdən fərqləndirən əsas səciyyəvi xüsusiyyət,haqqında danışılan referent barədə adresatın əvvəlcədən məlumatının olub-olmaması deyil, adresantın haqqında danışdığı referent barədə

məlumatlı olması vacibdir. Çünki adresant nitqində the artiklından istifadə edirsə bu o deməkdir ki, adresat da referent barədə xəbərdardır. Son zamanlar linqvistik nəzəriyyədə oxşarlıq yanaşmasını dəstəkləyənlər arasında İrene Heim in də adı çəkilir. O da Strauson kimi kəmiyyət bildirən ifadələrin referensial ifadələr olduğu fikrini dəstəkləyir. Üstəlik, qeyri-müəyyən təsviri ifadələrin də referensial olduğunu iddia edir. Nümunələrə nəzər yetirək:

- 1) Mary saw a movie last week. The movie was not very interesting. (Məni keçən həftə bir filmə baxdı. Film çox da maraqlı deyildi.)
- 2) Just give the shelf a quick wipe, will you, before I put this vase on it. (Mən güldanı rəfin üstünə qoymamış, oranı tez silərsən.)
- 3) Put these clean towels in the bathroom please. (Zəhmət olmasa, bu təmiz dəsmalları vanna otağına qoy.)
- 4) I hear the prime minister behaved outrageously again today. (Mən bugün Baş nazirin yenidən kobud davrandığı haqqında eşidirəm.)
- 5) The moon was very bright last night. (Keçən gecə ay çox parlaq idi.)

Birinci cümlədə a artiklının işlədilməsi dinləyiciyə məlum olmayan yeni informasiya təqdim edir. İkinci cümlədə the artiklının işlədilməsi isə həmin informasiyanı dəqiqləşdirir. Sonuncu cümlədə the movie ismi əvəzinə it əvəzliyini də işlətmək olardı. Bu baxımdan İrene Heim əvəzlilikləri və müəyyənlik artiklını oxşarlıq prinsipinə əsaslanaraq eyni kateqoriyaya aid etmişdir.

Nümunə (2) və (4)-də the artiklının istifadəsi situasionaldır, yəni danışanın və dinləyənin olduğu fiziki situasiya müəyyənlik bildirən ismi birləşmə ilə verilmiş referentin hər ikisinə tanış olmasına imkan yaradır. Nümunə (2)-də situasiya təcildir və referent gözlə görüləndir, rəf həm danışana həm də dinləyəne məlumdur çünki onların gözlə görüləndir. Nümunə (3)-də situasiya nisbətən təcildir, amma ismi birləşmə ilə verilmiş referent ola bilsin ki gözlə görülən deyil. Nümunə (4)-də uyğun situasiya daha genişdir, xüsusi bir ölkə vardır və həmin ölkənin baş nazirindən söhbət gedir. Dinləyən baş naziri şəxsən tanımır amma müəyyən situasiya daxilində referent haqqında məlumatı vardır. (5)-ci cümlədə situasiya ümumidir və referent dinləyəne ümumi biliyinin nəticəsi olaraq məlumdur.

Müəyyənləşmə referentin tanışlığa nisətən daha konkret olduğunu göstərir, lakin, burada da həmçinin müəyyənliyin tam olmadığı hallar baş verir. Ümumilikdə müəyyən artiklın assosiativ istifadəsi müəyyənləşmə üçün problemlı hal hesab olunur və bunu nümunə ilə aydın şəkildə göstərə bilərik:

I have just been to a wedding. The bride wore blue. (Bu yaxınlarda bir toyda iştirak etdim. Gəlin mavi geyimdə idi.)

Bu nümunədəki bridge sözü ilə müəyyən artiklın istifadə olunması uğurlu alınmışdır, çünki dinləyənə toy mərasimində gəlinin iştirak etdiyi və buna görə də gəlinin məhz haqqında danışılan toyda iştirak edən gəlin olması məlumdur. Lakin həqiqi mənada dinləyən üçün referent aydındır? O, hələ də haqqında danışılan insanın kim olduğunu bilmir və onun haqqında informasiyaya malik deyil. Lakin adresatdan bu səhər kimin evləndiyi barəsində sual soruşulduğu təqdirdə o bu nümunədə verilən məlumata əsaslanaraq hər hansı bir cavab verə bilməyəcək və ya səhəri gün həmin şəxslə küçədə qarşılaşsa, adresat onun haqqında danışılan şəxs olduğunu bilməyəcək.

Bir çox situasiyonal istifadə halları həmçinin assosiativ hesab olunur. Dinləyənə şəraitlə əlaqəli aşkar edəcəyi gözlənilən referent müəyyən olur. Nümunə ilə bunu daha aydın görə bilərik:

- When I was at the door, a woman entered the operating theatre. (Mən qapının qarşısında olanda, əməliyyat otağına qadın daxil oldu)
- I wonder who the nurse is today. (Görən bugünkü tibb bacısı kimdir.)

Nümunədə müəyyən artikl düzgün istifadə olunmuşdur, çünki dinləyənə fikrində əməliyyat otağına daxil olmaq hüququ olan qadının tibb bacısı ola biləcəyi ilə bağlı assosiasiya yaranır. Bu nümunədə verilən məlumatlardan aydın olur ki, danışan müəyyən ismi birləşmə ilə ifadə olunan referenti dinləyən üçün tam aydınlaşdırma bilmir və dinləyəndən də onu müəyyənləşdirməyi tələb etmir. Hər iki diskurs iştirakçısına belə bir şəxsin olduğu və ya olacağı məlumdur. Bu məsələ müəyyənlik artiklı işarə əvəzliyi ilə əvəz olunduğu halda daha aydın anlaşıla bilər.

I wonder who that nurse is. (Görən o tibb bacısı kimdir.)

Burada that işarə əvəzliyinin işlənməsi isə tanışlıq bildirir, çünki müəyyən mənada referentin adresat üçün tanış olduğunu vurğulayır.

Müəyyən artiklı referentin təyin budaq cümləsi ilə işləndiyi katoforik istifadə halını da nəzərdən keçirək.

Mary has gone for a spin in the car she just bought. (Meri təzə aldığı maşını ilə biraz gəzintidə olub.)

Sonuncu nümunədə təyin budaq cümləsi adresata maşın barəsində müəyyən mənada informasiya vermiş olur, lakin yenə də ona referenti tam olaraq müəyyən etmək imkanı vermir. Lakin o, küçədə maşını gördüyü halda onun Merinin maşını olduğunu bilməyəcək. (Merini sükan arxasında gördüyü hal istisna olmaqla).

Bu nümunələrin hamısı haqqında ortaq xüsusiyyət onların vahidlik ideyasını yerinə yetirməsidir. Müəyyən artikl təsvir olunan yalnız bir əşyanın olduğunu vurğulayır. Vahidlik mütləq olaraq vurğulanmır, lakin dinləyən tərəfindən kontekstə uyğun başa düşülür. Birinci nümunədə bir toy mərasimində bir gəlinin olacağı vurğulanırsa, ikinci nümunədə isə əməliyyat otağında bir tibb bacısının olduğuna işarə edilir. Lakin onun kimliyi aydınlaşmır. Üçüncü nümunədə müəyyən artikl Merinin bir maşın aldığını göstərir.

Assosiativ nümunələrdə qeyri-müəyyən artiklın istifadəsi müxtəlif səbəblərdən təbii səslənir. Birinci nümunədə assosiasiyanın əsaslandığı ümumi bilik hər toy məsarimi üçün bir gəlinin olacağı barədə informasiya verir. İkinci nümunədə müəyyən artiklın qeyri-müəyyən artiklla əvəz olunması tamamilə mümkündür.

Mary has gone for a spin in a car she just bought. (Meri təzə aldığı bir maşın ilə bir az gəzintidə olub.)

Bu cümlənin izahı zamanı onun söyləmək olar ki, nümunədə qeyri-müəyyən artiklın istifadəsi cümlədən anlaşılan informasiyanı müəyyən mənada dəyişdirmişdir. Müəyyən artikllı ifadədən Merinin bir maşın aldığı daha aydın görülürdüsə, qeyri-müəyyən artikllı ifadə adresatda Merinin bir neçə maşın aldığı və bu maşınlardan biri ilə gəzintidə olduğu kimi bir fikir formalaşdırır. Buradan açıq-aşkar görünür ki, müəyyən artikl qeyri-müəyyən artikla nisbətən daha çox vahidlik ifadə edir. Göründüyü kimi müəyyən artiklın ifadə etdiyi vahidlik anlayışı əsasən xüsusi

kontekstə uyğun olduğu halda mütləq də ola bilər. Bu kimi hallara varlığı tək olan isimlərlə müəyyən artiklın istifadə olunmasını misal göstərmək olar.

The sun is shining. (Günəş şəfəq saçır.)

Vahidlik kateqoriyası əsasən potensial referentin mövcud olduğu hallarda daha çox rast gəlinir.

The winner of the competition will receive a one-week ticket to the Bahamas.
The person who came with me will not be disappointed.

Müsabiqənin qalibi bir həftəlik Bahamaya bilet əldə edəcək. Mənimlə gələn insan heyifslənməyəcək.

Birinci və ikinci nümunələrdə yarışın hələ bitmədiyini və danışan şəxsi kimin müşaiət edəcəyinin hələ müəyyən olmadığını nəzərə alaraq oyunun qalibini və ya həmin şəxsin kimliyi məlum deyil. Amma, yarışda yalnız bir qalibin və bir şəxsin danışanı müşəyət edəcəyi məlumdur yəni, müəyyən artikl onların vahidliyinə işarə edir.

Müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik kateqoriyası adından da görüldüyü kimi dildə mövcud olan müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik bildiren vasitələri öyrənir. Daha dəqiq şəkildə araşdırıldıqda isə müəyyənliliyi və qeyri-müəyyənliliyi bir birindən fərqləndirmək zərurəti yaranır. Lakin aparılan müzakirələr boyunca müəyyənliliyi qeyri-müəyyənlilikdən fərqləndirən xüsusiyyətin nə olduğu tam olaraq aydınlaşdırılmamışdır. Bu müzakirələr həmçinin fəlsəfi ədəbiyyatda, daha dəqiq desək, Bertrand Russellin birləşmələr ilə bağlı klassik əsərində də aparılmışdır. Əsərdə müəyyənlilik the artiklını qeyri-müəyyənlilik a,an artiklından fərqləndirən əsas əlamətin vahidlik yəni, ismi birləşmənin deskriptiv məzmununu təmin edən yalnız bir vahidin olması göstərilir.

Beləliklə hər hansı bir sadə cümlədə qeyri-müəyyənliliyin istifadəsi təsvir etdiyi leksik vahidin mövcudluğunu dəstəkləyirsə həmin cümlədə müəyyənliliyin istifadəsi həmin leksik vahidin təkliyini, yeganəliyini dəstəkləyir. Bu mənada (1a) və (1b) cümlələri və (2a), (2b) cümlələri semantik cəhətdən eynilik təşkil edir.

1) a. I met an owner of Winston.(Mən Winstonun sahiblərindən biri ilə görüşdüm.)

b. There is at least one owner of Winston whom I met. (Winstonun ən az bir sahibi ilə görüşmüşəm.)

2) a. I met the owner of Winston. (Mən Winstonun sahibi ilə görüşdüm.)

b. There is one and only one owner of Winston, and I met that individual. (Winstonun yalnız bir sahibi var və mən həmin şəxslə görüşdüm.)

Qeyd edilməliyik ki, Russell həmçinin formal məntiqi dildə müəyyənlik kateqoriyasını aydınlaşdırmağa cəhd edirdi. O həmçinin öz təhlilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarını ətraflı şəkildə izah etmək üçün ölçü, miqdar bildirən ifadələrə də yer vermişdir. Məsələn, ismi birləşmələrdə kəmiyyət bildirən sözlərin işlədilməsi, every apple (hər bir alma), no enemy (heç bir düşmən). müəyyənliyin kəmiyyət ifadə etməsi məsələsi bir çox dilçilər tərəfindən sorğulanmışdır. Onlar bu cür ifadələri referensial ifadələr hesab edir. Bu fikrin tərəfdarları isə müəyyənlik artiklının həqiqətən də vahidlik nəzəriyyəsi formalaşdırdığına inanırlar. Müqayisə edək:

3) Did you meet an owner of Winston or the owner? (Sən Winstonun sahiblərindən biri ilə yoxsa sahibi ilə görüşdün?)

Bu sual cümləsi birdən çox yoxsa sadəcə bir sahibin olmasını təsdiqləmək məqsədilə verilmişdir.

Russel bu yanaşmanı sadəcə təkdə olan ismi birləşmələrə aid edirdi. Haukins isə bu yanaşmanın cəmdə işlənən ismi birləşmələrə də şamil oluna biləcəyini iddia edirdi.

All the owners of Winston. (Winstonun bütün sahibləri) ismi birləşməsi the owners of Winston (Winstonun sahibləri) ismi birləşməsi ilə müqayisədə daha konkretidir.

Russelin təhlili ilə bağlı əsas problemlərdən biri onun müəyyənlik konsepsiyasını dar çərçivədə öyrənməsidir. Əgər biz aşağıdakı cümləyə daha geniş aspektdən baxsaq həmin cümlədə the artiklının işlədilməsi heç də vahidlik ifadə etmir, çünki cümlənin mənası yalnız danışan ilə dinləyən arasında konkretləşir.

Please put this flower on the table (Zəhmət olmasa bu gülü stolun üstünə qoy).

Bu cümlə hər kəs üçün aydın olmasına baxmayaraq, dünyada milyonlarla stol vardır. Bu məsələ ilə bağlı iki cür yanaşma mövcuddur. Sintaktik yanaşmaya əsasən müəyyən ismi birləşmələrdə kifayət qədər təsviri materialın olduğu söylənilir.

The table next to the armchair in the living room of the house at 76 Maple Ave., Eastwood, Kansas, USA. (ABŞ-ın Kansan ştatında İstvudda Mapl küçəsi 76-da yerləşən evin qonaq otağında kreslonun yanındakı stol)

Digər bir yanaşmada deyilir ki, müəyyənlik söylənilən nitqin kontekstinə, ünsiyyət iştirakçılarını əhatə edən varlıqlara və ya ünsiyyət prosesi zamanı adı çəkilən varlıqlara istinadən ifadə olunmalıdır.

Vahidlik anlayışı inkluzivlik vasitəsilə də ifadə olunur. Bu termin ilk dəfə Haukins tərəfindən irəli sürülmüşdür və o, inkluzivliyin vahid bir referenti ifadə edən cəm və topluluq bildirən ismi birləşmələrdə necə istifadə edilə biləcəyi sualına aydınlıq gətirmişdir. Qeyd etdiyimiz nümunəyə yenidən nəzər salaq:

I met the owners of Winston. (Mən Winstonun sahibləri ilə görüşdüm.)

Bu cümlədə the müəyyənlik artiklının istifadəsi o zaman doğru olar ki, danışan bütün sahibləri nəzərdə tutsun, yəni əgər Winstonun üç sahibi varsa və danışan yalnız onlardan ikisi ilə görüşübsə, o zaman bu cümlədə the müəyyənlik artiklı işlətmək düzgün olmaz.

Eyni hal topluluq bildirən ismi birləşmələrdə də baş verir. Nümunəyə baxaq:

We went to the local pub this lunch time. They have started chilling the beer. (Biz nahar vaxtı yerli pivəxanaya getdik. Onlar artıq pivələrini içməyə başlamışdılar.)

Beləliklə, cəm və topluluq bildirən ismi birləşmələrlə ifadə olunan referent vahidlik deyil ümumilik, inkluzivlik bildirir [23,s.11].

Qrammatik təhlillər zamanı referens termini tez-tez qrammatik vahidlər arasında mövcud olan əlaqəni göstərmək üçün istifadə edilir.

Ənənəvi olaraq, qrammatiklər referensin iki əsas növünü müəyyən ediblər ki, bunlar ümumi və xüsusi olaraq iki yerə bölünür. Duskova da bu bölgü ilə razılaşır. O, xüsusi referensi müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki yerə ayırır. Duskova referensin müxtəlif növlərinə görə artiklları müəyyən, qeyri-müəyyən və sıfır artikllar olaraq qruplara bölür [2,s.61].

İsmi birləşmənin ifadə etdiyi referent bir əşyanı və ya şəxsi deyil, bütöv bir sinfi əhatə etdikdə referens ümumi olur. Başqa sözlə ümumi referens individuala deyil, “supraindividuala” istinad edir. Ümumi referens arıqlın hər üç forması ilə ifadə oluna bilər.

Kaluza artıqlın formaları arasındakı mənə fərqlərini bu cür göstərir:

- Qeyri-müəyyən + tək isim

Jane is a teacher. (Ceyn müəllimdir.)

A physicist is a scientist. (Fizik alimdir.)

- Müəyyən + tək isim

The panda is in danger of becoming extinct. (Pandalar nəslə kəsilmək təhlükəsindədir.)

Bu cümlədə the ümumilik bildirir. Kaluzaya görə “play the piano”, “the steam engine” kimi ifadələrdə the müəyyənlik artıqlının işlədilməsi sosial mədəniyyətin məhsuludur.

- Qeyri-müəyyən + cəm isim

Prices are always rising.

- Müəyyən + cəm isim

The dollar is rising day by day.

Bu forma soyadlar, isimləşmiş sifətlər, milliyyət bildirən isimlər kimi isimlərlə işlədilir.

Xüsusi referens isə həm müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrlə, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrlə ifadə olunur.

Müəyyənlik artıqlı the ilə birlikdə işlənən ismi birləşmələr ismin bütün növləriylə, həm tək və cəm sayılan, həm də sayılmayan isimlərlə ifadə oluna bilər. Müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrin tərkibində the müəyyənlik artıqlı işlənmə formalarına görə dörd əsas qrupa bölünür:

- a) Artıqlın anaforik istifadəsi;
- b) Artıqlın situasional istifadəsi;
- c) Artıqlın çarpaz istifadəsi;
- d) Artıqlın kataforik istifadəsi.

Qeyri-müəyyən referens ifadə edən vasitə qeyri-müəyyənlik artiklı olan a,an və sayılabilən tək isimlərlə işlənir [2,s.71].

Ümumi və xüsusi referens arasındakı fərq qeyri-müəyyənlik artiklının istifadəsi zamanı açıq görünür.

I want to invite an actress.

I want to invite an actress, but my wife doesn't like her. I want to invite an actress. Can you suggest one?

Birinci cümlə ikimənalıdır. Bu cümləni həm xüsusi, həm də ümumi referens kimi başa düşmək olar. İkinci cümlədə adresantın fikrində xüsusi bir şəxs vardır və bu referens xüsusidir. Üçüncü cümlədə isə referent ixtiyaridir və ümumi referens ifadə edir.

2.2. Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənliyin qrammatik vasitələrlə ifadəsi

Müəyyənlik kateqoriyası dar mənada yalnız müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən artikllar nəzərdə tutsa belə, bu kateqoriya geniş mənada bir çox leksik, sintaktik və morfoloji vasitələrlə ifadə oluna bilər. C.Lyons müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi geniş mənada “sadə”və “mürəkkəb” olmaqla iki kateqoriyaya ayırır. Sadə müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik dedikdə artikl kimi affiks və ya sərbəst formada işlədilən determinantlardan,müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən şəkilçilərdən (k_1^4 , dak_1^2 , m^4 , 1^4), istifadə etməklə müəyyən və ya qeyri-müəyyən ismi birləşmələrin düzəldilməsi nəzərdə tutulursa, mürəkkəb vasitələr dedikdə isə əvəzlilər, xüsusi isimlər, yer zərfləri kimi leksik mənalı vasitələr anlaşılır.

Bir çox dillərdə ismi birləşmələr özündə elə elementi ehtiva edir ki, onlar ismi birləşmənin müəyyən və qeyri-müəyyənliyinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bunlara xüsusi isimlər, müəyyənlik bildirən təyinlər, işarə bildirən təyinlər və əvəzlilər bura ,şəxs və işarə əvəzliləri aid edilir. Bu elementlər ingilis dilindəki müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklları the kimi leksik vahidlər də ola bilər. The müəyyənlik artiklı həmin dilin that, this işarə əvəzliləri ilə, a,an isə one sayı ilə qohumdur. Bir çox dillərində bu forma sonralar da mühafizə olunduğu halda roman

və german dillərində bu proses bir qədər fərqlənir. İşarə əvəzliyi həm vurğusunu, həm də ilkin leksik mənasını itirir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklın hərəsinin müxtəlif mənşədən gəlməsi başqa sözlə genetik müxtəlifliyi istər-istəməz belə qənaət hasil etməyə imkan verir.

Əlbəttə bütün dillərdə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi göstərmək üçün bütün ismi birləşmələrin tərkibində artikl olmur, bu da həmin dillərdə artikllar mövcud olmamağı ilə əlaqəlidir. Artiklın mövcud olduğu dillərdə belə onların forması və istifadəsi olduqca fərqlidir. Amma bütün dillərdə şəxs əvəlikləri, yiyəlik və müəyyənlik bildirən digər ifadələr mövcuddur. Müəyyənlik bildirən ifadələrində istifadəsi müxtəlif dillərdə müxtəlif cürdür. Bunu verilmiş nümunələrdə daha aydın görmək olar. Məsələn, ingilis dilində *this house* (bu ev) ismi birləşməsi dilçilər və qrammatiklər tərəfindən müəyyən, *several houses* (bir neçə ev) ismi birləşməsi isə qeyri-müəyyən hesab olunur. *The* və *a* artiklları ilə işlədilən ismi birləşmələr və onların digər dillərdəki ekvivalentləri müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrin əsas nümunələri hesab oluna bilər. Bu da onların tərkibində işlədilən artiklların birbaşa müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi ilə əlaqədardır. *A* və *the* artiklları daha böyük bir qrup olan determinantların bir növü hesab olunur ki, bu termin qrammatik olaraq bu sözlərin aid olduğu kateqoriyanı nəzərdə tutmadan *this*, *several*, *our*, *all* kimi sifət olmayan sözləri ümumi şəkildə əhatə etmək üçün istifadə olunur. Bunların bəziləri müəyyənlik bildirən determinantlardır və *the* müəyyənlik artiklından fərqli olaraq onlar semantik məzmunla birlikdə müəyyənlik ifadə edirlər və bir-birlərindən asılı olurlar. Beləliklə, *the* və *a* artiklları və bunlar kimi Azərbaycan və ingilis dillərində yiyəlik hal, təsirlik hal şəkilçiləri, k_1^4 , da_1^2 kimi müəyyənlik bildirən şəkilçilərlə işlədilən ismi birləşmələr sadə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, digər müəyyənlik ifadə edən determinantlarla birlikdə işlənən ismi birləşmələr isə mürəkkəb müəyyənlik adlanır.

Müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik anlayışı bu və ya digər ümumi qrammatik kateqoriyanın göstəricisi kimi meydana çıxır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində mövcud olan hal kateqoriyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəyyənliyin artikl vasitəsilə ifadə olunub-olunmaması münasibətin xarakteri ilə bağlıdır. Artiklın

mövcud olduğu dillərdə elə məhz özü də həmin dillərdə neytral sözü müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik və yaxud definitlik baxımından bilavasitə motivləndirmək imkanına malikdir. Bu cür artiklsız müəyyənliyin ifadə olunması isə implisit motivləndirmə, yəni gizli olaraq gedir. Bu vasitərdən biri olan yiyəlik bildirən sözlər müəyyənliyi ifadə edib, quruluşca sadə müəyyənlik yaradır. Yiyəlik bildirən sözlər dedikdə yiyəlik əvəzlilikləri, onların isimsiz işlənən formaları və ismin yiyəlik halı nəzərdə tutulur. İsmın yiyəlik halı bütöv ismi birləşməyə aid olur və 's ismi birləşmənin sonuna artırılır. Yiyəlik əvəzlilikləri də ismi birləşmələrlə birlikdə işlənir, çünki onlar şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəlib. Yiyəlik halla paralel olaraq təsirlik halda həmçinin sadə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi yaradan vasitələrdəndir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı dillərdə həm yiyəlik, həm də təsirlik hal iki formada təzahür edir: ki, bunlar müəyyən və qeyri- müəyyənlikdir. Müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halda, adından da göründüyü kimi, danışan tərəfindən müəyyənliyin göstəriciləri olan xüsusi morfoloji əlamətlərdən istifadə olunduğu halda, qeyri-müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halı isə morfoloji əlamətsiz işlənir. Bu isə ilk növbədə, yəni xüsusi kateqoriya əlamətinin olub-olmaması hal kateqoriyasının deyil, definitivliyin göstəricisi olduğu anlamına gəlir. Əks halda yiyəlik və təsirlik halları bu cür fərqləndirici ifadə əlamətlərinə malik olmazdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində yiyəlik halın müəyyənliyi xüsusi şəkilçi ilə bildirildiyi halda, dünyanın əksər dillərində belə bir kateqoriyal əlaməti mövcud deyildir.

Qərbi Avropa dillərində yiyəlik hallı birləşmələrin ifadəsində canlılarla cansızlar arasındakı fərq mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ingilis dilində bu baxımdan forma müxtəlifliyi özünü göstərir. Belə ki, canlı isimlərin yiyəlik halı 's şəkilçisi, cansızların yiyəlik halı isə of sözünü vasitəsilə düzəlir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də həmin birləşmələrin müəyyənlik dərəcəsini artırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur:

- a) his sister's shoes (onun bacısının ayaqqabısı)
- b) the flags of our states (dövlətlərin bayraqları)

Birinci nümunədə müəyyənlik yaranmasında və müəyyənliyin dərəcəsinin artırılmasında iştirak edən vasitələrdən hər ikisi yiyəlik bildirən sözlərdir; yiyəlik əvəzliyi, yiyəlik halda olan isim. İkinci nümunədə our yiyəlik əvəzliyi, və the müəyyənlik artıqlı müəyyənliyin yaranmasına xidmət edir. Yiyəlik hal ifadə edən of sözünü isə canlı isimlərin yiyəlik halını düzəldən 's-dən fərqli olaraq qeyri-müəyyənlik ifadə edir, bu da canlı isimlərdə yiyəliyin daha çox müəyyənlik ifadə etdiyi halda, cansız isimlərinə isə daha çox qeyri-müəyyənlik ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Təsirlik halın müəyyənlik, yaxud qeyri-müəyyənlik bildirməsinə gəldikdə isə ingilis dilində kimi bu özünü artıqlın mövcud olduğu dillərdə artıql vasitəsilə bildirilir.

I help a citizen

I help the citizen

Türk dillərində təsirlik hal müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin meydana çıxmasında yiyəlik hala nisbətən daha əsas bir ölçü vahidi olub, onların sərhədini daha dəqiq şəkildə əks etdirir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində bu kateqoriyanı bildirən əvəzlilər, xüsusi isimlər, kəmiyyət bildirən sözlər mürəkkəb müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin göstəricisi hesab olunurlar. İşarə əvəzliləri ümumilikdə müəyyənliyin göstəricisi olsa da burada müəyyənliyin inkluzivlik funksiyasında işlənmədiyi aydındır. Pass me that book nümunəsi kontekst daxilində referentin sayının birdən çox olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün istifadə edilir və bu halda əsasən danışanın nəzərdə tutduğu kitabı göstərmək üçün müəyyən jestlərdən istifadə etməsi zəruridir. Haukins işarə bildirən sözləri və nəzərdə tutulan referenti digər potensial referentlərdən açıq-aydın fərqləndirir. Burada qəbul olunmuş başqa bir yanaşmaya görə isə işarə əvəzliləri ilə müəyyən artıql arasında birləşdirici funksiyası müəyyənləşmə həyata keçirir. Danışarkən “Pass me that book” və ya “I have read this book” nümunələrindən istifadə edən adresant “Pass me a book” və ya “I have read a book” cümlələrindən fərqli olaraq nəzərdə tutduğu referent barəsində adresata məlumat verdiyini düşünür.

İşarə əvəzliliklərinin semantik məğzi ancaq müəyyənləşmədən ibarətdir. Onlar tez-tez deyiksis ifadə edən müxtəlif söz sinifləri ilə birlikdə qruplaşdırılır. Deyiksis dedikdə danışılan zaman və məkan ilə başqa bir zaman və məkan arasındakı və ya danışan və dinləyən ilə digər diskurs iştirakçıları arasındakı kontekstual fərqlərlə bağlı olan müəyyən ifadə və kateqoriyalar başa düşülür. This və that kimi işarə əvəzliliklərinin deyiktik xüsusiyyəti onların müəyyən mənada ekstralinqvistik kontekstə istinad edən referentlə əlaqəli olmasıdır. This, these və that, those əvəzlilikləri arasındakı fərq isə əsasən məsafə baxımından izah olunur. This book, that book ifadəsinə nəzərən danışana daha yaxın əşyanı bildirir. Burada məsafə yalnız məkan anlayışına deyil, eləcə də zamana aid olur. This müəyyən vasitə ilə danışanla və ya danışanın da içərisinə daxil olduğu bir qrup şəxslərlə əlaqəli olan və ya onlara yaxın olan əşyaya aid olur ki ?bunu da this book, “the book which I am reading” (Oxuduğun kitab), “the book which you and I are discussing” (Sənlə mənim müzakirə etdiyimiz kitab), və yaxud “the book which you, I and they are interested in” (Sənin mənim və onların maraqlandığı kitab) və başqa bu kimi birinci şəxsin yəni danışanın iştirak etdiyi situasiyalar üçün istifadə olunur. Buradan aydın olur ki, bir və ya bir qrup şəxs dedikdə ya danışanın özü, ya da onun da daxil olduğu insanlar qrupu nəzərdə tutulur və bu da birinci şəxsin tək və cəm şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. That yalnız dinləyənin daxil olduğu və ya nə danışanın, nə də dinləyənin daxil olmadığı hadisə ilə bağlı istifadə olunan referenti təyin edir.

- Show me that letter you have in your pocket. (Cibindəki məktubu mənə göstər.)
- Tell her to bring that computer she has. (Ona de kompüterini mənə gətirsin.)

Bu nümunələrdə that işarə əvəzliyinin yerinə this yazmaq da mümkündür,

Burada edəcəyimiz bu dəyişiklik məktub və ya kompüterin hər hansı bir vasitə ilə danışanla əlaqəli olduğuna işarə edəcək. Buradan məktubun danışanla dinləyənin arasında baş verən hər hansı bir müzakirənin mövzusu olması, və ya danışanın əvvəlcədən bu kompüter barəsində düşündüyü aydın olur. Bu məlumatların bilinmədiyi və ya danışanın nitq prosesində bunu vurğulamaq istəmədiyi halda that işarə əvəzliyinin istifadə edilməsi daha məqsədə uyğundur. Buna səbəb olaraq isə

birinci nümunədə məktub ikinci şəxsə yəni dinləyənə məxsusdur, ikinci nümunədə isə kompüterə olan şəxsin diskurs prosesində iştirak etmədiyi göstərilə bilər.

İlk olaraq ingilis dilində işarə əvəzliliklərinin müxtəlif istifadə halları və formaları fərqləndirilməlidir. Nümunələrdə iki növ anaforik istifadə verilmişdir. Bunlardan birincisi əvvəlcədən adı çəkilmiş ismi birləşməyə istinad edən işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mütləq anafora, ikincisi isə əvvəlki ismi birləşmə ilə heç bir referens əlaqəsi olmayan, onunla təzadlıq yaradan, sonradan adı çəkiləcək olan işarə əvəzliyini təsvir edən nisbi anaforadır.

1) Jim finally found a flat with a view over the park, and bought that (one).

2) I could never follow our first coursebook, and I'm glad we now use this one.

Bəzən ani bir situasiyadan asılı olaraq işarə əvəzlilikləri heç bir anafora əmələ gətirmir. Əslində, nisbi anafora da elə situasiyadan asılıdır.

3) Bring that along with you.

Sayılabılən tək isimlərin yerində işlənən one əvəzliyi nisbi anaforik ifadələrdə işlənməsi nisbətən vacib, mütləq anaforik ifadələrdə işlənməsi seçimdən asılıdır.

Mütləq və qeyri-anaforik ifadələrdə one əvəzliyi olmadan istifadə olunan this, that, these, those əvəzlilikləri yalnız insan bildirməyən referentlərə istinad edir (these və those əvəzlilikləri nisbi anaforik ifadələrdə insana aid edilə bilər).

Ümumi və xüsusi isimlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin ifadəsində oynadığı roldan söz açarkən onu söyləmək lazımdır ki, ümumi isimlər əsasən qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyi halda, xüsusi isimlər vahidlik, xüsusilik bildirərək müəyyənlik bildirir. Ümumi isimlər hər hansı sinfə daxil olan canlı və ya cansız varlıqların, mücərrəd anlayışların ümumi adıdır. Bundan fərqli olaraq, xüsusi isimlər hər hansı bir sinfə daxil olan ümumi isimləri bir-birindən həmcinslərindən fərqləndirmək üçün onlara verilən fərdi adlardır. Hər ikisi ümumilikdə varlığı tək olan əşyaya istinad etsə də qrammatik cəhətdən fərqlənirlər. Sun ümumi isim kimi fəaliyyət göstərərək artikl və digər müəyyənlik bildirən determinantlar qəbul etdiyi halda Con ümumilikdə dildə bu halda çıxış etmir, əslində nəinki isim, hətta bütöv bir ismi birləşmə sayılır.

Digər bir cavab isə sun kimi isimlərin təklif bildirən isimlər toplusuna daxil olduğu halda xüsusi isimlər fərd bildirir. Yuxarıda deyilənlər müəyyən mənada ingilis dilində xüsusi isimlərin hansı səbəbdən müəyyənlik artıqlı qəbul etmədiyi məsələsinə aydınlıq gətirir. Əgər xüsusi isimlər özünəməxsus bir mənə kəsb edərək vahidlik kateqoriyasına daxil olursa referentin vahidliyini ifadə edəcək əlavə bir vasitəyə ehtiyac duyulmur. Lakin onların müəyyən olması yoxsa semantik nöqtəyi-nəzərdən müəyyən mənada müəyyən ismi birləşmələr ilə bənzərlik təşkil etməsi şübhə doğurur. Xüsusi isimlər definitivlik xüsusiyyəti daşıyırsa determinant olmadan da isimi özü bu funksiyanı yerinə yetirir.

Ümumi isimlərdə isə bu açıq-aydın determinantlıq əlaməti sayılır. Definitivlik eyni tərkib daxilində eyni anda sadəcə bir yerdə görünə bilər, amma söz birləşmələri bəzən bu qaydaya tabe olmur. İsmi birləşmələrdə definitivlik əlaməti isimə və ya determinanta deyil, birləşmənin özünə aid edilir. Fərz etsək ki, definitivlik xüsusiyyəti yalnız determinantlara aiddir, bu halda xüsusi isimlər fonetik cəhətdən sıfır determinantla müşayiət olunacaqdır.

Mürəkkəb müəyyənliyin başqa bir ifadə vasitəsi şəxs əvəzliləridir və onlar qrammatik cəhətdən şəxs bildirdiyi üçün ənənəvi olaraq belə adlanmışdır, lakin onlar uzun müddət müəyyənlik xüsusiyyətinə görə müəyyənlik əvəzliləri adlandırılmışdır. Postal şəxs əvəzlilərindən müəyyənlik artıqlının törəməsi fikrini irəli sürmüşdür. Bir sıra dilçilər də ilk dəfə C.Lyons tərəfindən təklif edilmiş bir neçə dəyişikliyi də nəzərə alaraq bu fərziyəni qəbul etmişdir.

Şəxs əvəzlilərini tam müəyyənlik ifadə edən ismi birləşmələrdən fərqləndirən cəhət onların təsviredici məzmununa malik olmamasıdır ki, bu da cins kateqoriyası kimi qismən deskriptiv qrammatik xüsusiyyətlərə malik bəzi formalar istisna olmaqla özünü göstərir. Buna görə də əvəzlik diskurs və qeyri-linqvistik kontekst vasitəsilə müəyyən olunan anlayışla əlaqəli istifadə olunur, lakin əvəzlik ilə bağlı məsələlər bununla yekunlaşmır. Onların qrammatik xüsusiyyətləri sintaksis nəzəriyyəsinin başlıca məsələlərindən biri olub çox mürəkkəb xarakterə malikdir.

Müxtəlif sistemli dillərin verdiyi material üzərindəki müşahidələr göstərir ki, müəyyənlik kateqoriyası, yalnız müəyyənlik anlayışı ilə qeyri-müəyyənlik anlayışının

opozisiyası nəticəsində meydana çıxmır, həm də dilin neytral vəziyyəti ilə qarışdırılır.

Burada söhbət ondan gedir ki, müəyyənlik heç də qeyri-müəyyənlik üçün çıxış mövqeyi deyildir. Həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik üçün çıxış mövqeyi məhz linqvistik neytrallıqdır. Məsələn, ingilis dilində *yard* (həyat) sözü öz-özlüyündə definitivlik kateqoriyasını ifadə eləmir, yəni nə müəyyəndir, nə də qeyri-müəyyəndir, məhz neytraldır. Halbuki *a yard* - qeyri- müəyyən, *the yard* isə müəyyəndir. Artikl olmayan dillərdən ümumiyyətlə götürülmüş, yaxud lüğətdən seçilmiş söz definitivliyə münasibətdə ixtiyari və ya artıq qeyd etdiyimiz kimi, neytraldır. Məsələn, türk dillərində *həyat* sözü nə müəyyən, nə də qeyri-müəyyəndir.

Kontekslərdə isə həmin söz müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası üzrə artıq motivlənmişdir:

a) müəyyənlik: Hüseyn kişi öz həyatında ağac əkir, yer belləyir, çiçəklərə qulluq edirdi.

b) qeyri-müəyyənlik: Mən çox işləyirdim ki, güllü-çiçəkli bir paltar alım.

Definitiv neytrallıq dil işarəsinin, müasir dilçiliyin banisi F. de Sössür tərəfindən kəşf edilmiş ixtiyariliyindən irəli gəlir. Belə ki, cümlə mətnə daxil edilməmiş, öz kommunikativ funksiyasını reallaşdırmamış söz hələ neytraldır, yəni ixtiyaridir, nitqdə həm müəyyən bir əşyanı, həm qeyri- müəyyən əşyanı işarələyə bilər. Odur ki, xüsusi adları çıxmaq şərti ilə əslində, xüsusi adlar ancaq bu və ya digər qeyd-şərtlə söz hesab olunur və ümumi söz nəzəriyyəsi bu cür sözləri bilavasitə ehtiva etmir, hər hansı dildə olan bütün sözlərin definitivliyini kommunikativ situasiya müəyyən edir.

Neytral sözün, müəyyən və qeyri-müəyyən sözə differensiasiyası sadə bir proses deyil, dillə nitq arasındakı mürəkkəb dialektik münasibətin təzahürü və üzvü tərkib hissəsidir.

Müəyyənlik anlayışının linqvistik-qrammatik təzahürü müxtəlif sistemli dillərdə nə qədər rəngarəng olsa da, müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir ki, bud a neytrallığın müəyyənləşməsi, başqa sözlə, neytrallığın müəyyənlik baxımında motivləşməsi olduqca idraki-linqvistik hadisədir. Həmin mürəkkəblilik özünü onda da

göstərir ki, neytrallıqda qeyri-müəyyənlik müəyyənlikdən daha güclüdür. Yəni hər hansı sözün definitivliyə münasibətinin neytrallığı birinci növbədə onun qeyri-müəyyənliyi üçün material verir, müəyyənliyin ifadəsi üçünsə həmin sözün üzərində idraki-lingvistik əməliyyat aparmaq lazım gəlir.

Sözün semantik kriteriyası onu hər hansı bir geniş məntiqi kateqoriyasına daxil olduğundan xəbər verir. Məsələn, məkan, zaman, əşya, topluluq, keyfiyyət, xassə və s. bildirən sözlər isimləri təkrardan qorumaq üçün əvəzlilər və onların növləri, isimlərin hal şəkilçili və ya artiklla və ya onsuz işlənməsilə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı daxildir. Morfoloji kriteriya isə hər hansı bir dilin öz qrammatik quruluşuna əsasən yaranır. Azərbaycan dilində hallanma paradigması, ümumiyyətlə şəkilçilər sistemi fəaldır, lakin ingilis diində isimlər feillərin tələb etdiyi sözönləri vasitəsilə idarə olunsalar da, onların özləri köməkçi sözlər vasitəsilə artikl determinativləri ilə müəyyənləşirlər.

Beləliklə, bir sematik və morfoloji əlamətlərin uzlaşdığıının şahidi oluruq ki, bu da sözlərin leksik-qrammatik sırasını düzgün qurmağa şərait yaradır. Məzmun və formanın birliyi bu sıranı şərtləndirən amildir, çünki leksik-qrammatik sıra cümləni düzgün qurmağa imkan yaradır ki, bu da öz növbəsində nitq prosesinin inkişafına təkan verir. Söz funksiya daşıyır, hər hansı anlayışı ifadə edən söz substantivləşdiyi kimi predikativləşə, atributivləşə də bilər. Dildə sözlərin funksionallığı əqlin, zəkanın məhsulu olan nitqin zənginləşməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, funksiyanı sözün üçüncü kriteriyası hesab etmək olar. Sözlərin bir-biriylə birləşə bilməsi, mənaca və formaca uyğunlaşması dördüncü kriteriya sayılır. Beşinci kriteriya sözdüzəltmə prosesidir. Bu kriteriyalar vasitəsilə hər hansı bir dili və ya dillərin müqayisəli tipoloji təhlilini aparmaq olar. İngilis və Azərbaycan dillərində bir məntiqi kateqoriyanın bir hissəsinə aid tipoloji, müqayisəli tədqiqat aparaq. Hər hansı bir müqayisəli tədqiqat verilən mövzu üzrə faktların tərcüməsiylə, çevrilməsiylə başlayır.

Qeyri-müəyyənlik anlamının təhlilini əsasən isimlər və əvəzlilər üzərində aparacaq və illyustrativ material kimi bədii ədəbiyyatlardan nümunələri tərcümə etməklə adı çəkilən anlamın tərcümə prosesində hansı dəyişiklərə uğradığını,

uğramadığını göstərməyə çalışaq. Əvvəlcə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına linqvistik səviyyədə təsirini verməyə başlayaq. Linqvistik baxımdan bu kateqoriya ismin hansı determinativlə işlənməsindən asılıdır. Geniş bir məfhum olan müəyyənlik bir sıra məntiqi anlayışları özündə əks etdirir ki, mənsubiyyət, məkan, zaman, işarə, nisbilik və s. anlayışlar bunlar da özləri ayrıca kateqoriya kimi fəaliyyətdədirlər.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına linqvistik rəkursdan nəzər saldıqda bütün german dillərində isimlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının mövcud olduğunu görürük. İngilis dilində isimlər artiklin işlədilməsiylə həmçinin onun sıfır istifadəsiylə bu kateqoriyanı əvəz edərsə, iltisqi dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində ismin yiyəlik və təsirlik halları bu prosesi həyata keçirir. İngilis dilində işlədilən artikllər ismin cins və kəmiyyət kateqoriyasının da göstəriciləridir. Bu, prepozitiv yəni öndə gələn göstəricidirsə, postpozitiv göstərici isə cins şəkilçiləri və həmin sonluğu olan isimdir. İsmi müəyyən və ya qeyri-müəyyənliyinə gəldikdə isə bunun ifadəsi ancaq determinativlərlə yəni, başlıcası artikllə mümkündür. Demək bir artikl vahidi bir neçə simvolik mənanı bildirir. Bu vahidlərə diqqət yetirək:

- 1) fərdilik seması;
- 2) cins seması;
- 3) universallıq seması;
- 4) işarə seması;
- 5) ümumiləşdirmə seması.

Başqa sözlə desək bu semalar artiklin istər müəyyən , istərsə də qeyri-müəyyənin bildirdiyi semantik, qrammatik mənalardır.

İngilis dilində artikllərinin sıfır istifadə qaydaları var. Artikllər cinsə və kəmiyyətə görə formalara malikdir. Artiklin semantikasına növündən asılı olaraq müxtəlif leksik-qrammatik mənalara aiddir. Əgər müəyyən artikl fərdilik, demonstrativlik, unikalığa malikdirsə, qeyri-müəyyən artikllə vahidlik anlayışı verir. Belə ki, qeyri-müəyyən artikllə işlənmiş isim həmişə tək düşünülür, haqqında məlumat olmayan, haqqında ilk dəfə danışılan bir anlamı xatırlanır [1, s.56]

Azərbaycan dilində isə bu kateqoriya özünü yiyəlik və təsirlik halın hətta bir sayının, qeyri-müəyyən əvəzliliklərin təmsalında nümayiş etdirir.

- 1) Müəyyən yiyəlik hal- məktəbin direktoru
- 2) Qeyri-müəyyən yiyəlik hal- məktəb direktor

Məktəbin direktoru fərdilik seması bildirirsə, yəni məhz haqqında söhbət gedən məktəbin direktoru, ikinci halda söhbət ümumiyyətlə bir məktəbin direktorundan gedir, vəzifə anlayışı yada düşür. İngilis dilində isə bu vəziyyət artiklın işlənməsi və işlənməməsi ilə ifadə olunur.

Çayın sahili-the side of river

Birinci haldan fərqli olaraq, ikinci halda yiyəlik anlayışı deyil, qeyri-müəyyən bir məktəbin, hansısa məktəbin rəhbərliyi xatırlanır, semantik vurğu vəzifə anlamının üzərinə düşür.

- 3) Müəyyən təsirlik hal-almanı yeyir.
- 4) Qeyri –müəyyən təsirlik hal- alma yeyir.

Qeyri-müəyyən təsirlik hal ingilis dilində ya qeyri-müəyyən artiklla və ya artiklın düşməsiylə ifadə olunur.

Ümumiyyətlə, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışının həmin sahələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətlərə də malikdir ki, biz bunu definitivlik kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdəki təzahüründə görürük.

Bədi mətndə qeyri-müəyyənlik geniş linqvistik imkanlara malik olub özünəməxsus çoxmənəlilik, ifadə aspekti ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, müxtəlif xalqların folklor mətnlərinin dilində qeyri-müəyyənliyin linqvistik fəallığı tipoloji səciyyə daşıyır.

Müxtəlif sistemli dillərdə əvəzliyin ən geniş yayılmış, ən çox funksionallığa malik mənə növü şəxs əvəzliyidir. Şəxs əvəzliyi, yaxud əvəzlilikləri, dilçilikdə müəyyən olmuş təsəvvürə görə, situativ mənələr üzrə motivləşmişdir:

- Mən (biz) - danışan şəxs (lər)
- Sən (siz) - dinləyən şəxs (lər)
- O (onlar) - haqqında danışılan şəxs (lər)

Cins kateqoriyası olan dillərdə mən (biz), sən (siz) əvəzlilərinin cinsi müəyyən olmadığı halda, o (onlar) xüsusi cins formaları ilə bildirilir, yəni həmin dillərdə III şəxs daha çox müəyyəndir. Biz bunun səbəbini onda görürük ki, istər danışan, istərsə də dinləyən şəxs göz qabağındadır, onların müəyyənliyin danışığı situasiyası müəyyən edir. Haqqında danışılan şəxs isə bilavasitə göz qabağında deyil, ona görə də həmin şəxsi işarələyən əvəzlik leksik-qrammatik müəyyənlik əlamətləri konkret olaraq cins əlamətləri ilə yüklənir.

Təsadüfi deyil ki, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər məhz III şəxsə aiddir. Əvəzliyin tarixən müəyyənlik bildirməsinin nəticəsidir ki, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilərin hamısı törəmə olub, sonradan əmələ gəlmişdir.

Əgər əvəzlik ümumən işarə etmə deysis funksiyasına malikdirsə, onun tərkib hissəsi olan işarə əvəzlilərinə həmin xüsusiyyət öz əksini tapır. O, bu, elə, belə, həmin, filan bəzi dillərdə hətta ora, bura zərfləri də işarə əvəzliyi hesab edilir işarə əvəzlilərinə müəyyənlik bu cür motivləşir:

O - uzaqdakı əşya

bu - yaxındakı əşya

elə - “uzaqdakı” əlamət

belə - “yaxındakı” əlamət

həmin - haqqında bəhs olunan əlamət

filan - haqqında bəhs olunmayan (bir qədər də qeyri-müəyyən əlamət).

Qeyd etdiyimiz kimi, artıqlı dillərdə müəyyənlik artıqlı əsasən işarə əvəzlilərinə törəmişdir ki, bu da əvəzliyin həmin məna növünün müəyyənlik bildirmək baxımından tarixi funksionallığını bir daha təsdiq edir.

Sual əvəzlilərinə gəldikdə isə onların müəyyənliyi, bu və ya konkret anlayışa ekvivalentliyi, başqa sözlə, suala konkret cavab tələb etməsi ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, əvəzlilər müxtəlif sistemli dillərdə daha çox müəyyənliyi aşkar etmək üçün meydana çıxmış, bu baxımdan geniş funksional imkanlara malik sözlərdir.

Əvəzlilər bu və ya digər dildə ən ümumi, eyni zamanda situasiya ilə əlaqədar ən konkret mənalı sözlər olduqlarından onların məhz müəyyənlik, yaxud qeyri-

müəyyənlik bildirdiklərinə də şərti baxmaq lazım gəlsə də müəyyənlik ifadə etmək üçün onun qrammatik əlamətini qəbul edərkən adi sözlərdən fərqlənir.

Həmin paradiqma müxtəlif sistemli dillər üçün ümumi olub, demək olar ki, fərqlənir. Lakin diqqəti cəlb edən orasıdır ki, müəyyənliyin təsirlik halda xüsusi forması olan türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində şəxs əvəzlilikləri yalnız həmin formanı qəbul edir, onların qeyri-müəyyən formada işlənməsi mümkün deyildir.

Məlum olduğu kimi, müxtəlif sistemli dillərdə əvəzliliklərin müxtəlif mənə növləri müəyyənliyin ifadəsi baxımından fərqlənir. Məsələn, şəxs, işarə, təyin, qayıdış əvəzlilikləri daha çox müəyyənlik bildirir.

Azərbaycan dilində qayıdış əvəzliyi “öz” təyini əvəzliyinə müvafiq mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla düzəlir və həmişə müəyyənlik bildirir, yəni qayıdış əvəzliyi qeyri-müəyyən yiyəlik və ya təsirlik hallarında işlənmir.

Ümumiyyətlə, müasir nəzəri dilçilikdə, o cümlədən törədici qrammatikada S (subyekt) - O (obyekt) - P (pradikat) münasibəti xüsusi olaraq təhlilə cəlb edilir. Qeyd edək ki, həmin münasibət kontekstindən kənarında ümumiyyətlə defnitivlik kateqoriyasının funksional xüsusiyyətləri barədə düşünmək mümkün deyil.

Məlum olduğu kimi, törədici qrammatikanın xüsusi həssaslıqla toxunduğu məsələlərdən biri S-O-P strukturunda aktiv konstruksiya ilə passiv konstruksiyanın müqayisəli təhlilindən ibarətdir. Məsələn:

a) aktiv konstruksiya- Tələbə kitabı oxudu.

b) passiv konstruksiya- Kitab tələbə tərəfindən oxundu

Müxtəlif sistemli dillərdə bu konstruksiyalardan biri digərinə nisbətən daha çox işlənir ki, bu, müəyyənliyin sintaktik təzahürünün müxtəlif sistemli dillərdə fərqli funksional keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Yuxarıdakı cümlə konstruksiyaların müqayisəsi göstərir ki, a halından fərqli olaraq b halında O (obyekt) S (subyekt) yerində işlənir və bu zaman obyektin müəyyənliyi itir. Müəyyənliyi bu cür kateqorial ifadədən kontekstin, yuxud situasiyanın təyinatına keçməsi passiv konstruksiyalı dillər üçün xarakterikdir.

Göründüyü kimi, müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik əsasən bu tipoloji xüsusiyyətləri ilə seçilir:

a) konkretlik, hətta situativlik (müəyyən hadisə ilə bağlılıq) əlaməti ilə səciyyələnir;

b) qeyri-müəyyənliklə müqayisədə daha çox formal əlamətlə artiklla, konkretlik bildiren sözlər buraya say, sifət, əvəzlik qrammatik əlamət daxildir;

c) qeyri-müəyyənliyə nisbətən daha çox funksional imkanlara, sintaktik mənə rəngarəngliyinə malikdir.

Dünyanın inkişaf etmiş dillərində kəmiyyət anlayışı müxtəlif vasitələrlə həm leksik, həm də qrammatik üsullarla verilir. Müşahidələr göstərir ki, bəzi dillərdə kəmiyyət kateqoriyası təklik-çoxluq qarşılıqlılığı (türk, monqol və s. dillərdə), bəzi dillərdə isə təklik- ikilik-çoxluq qarşılıqlılığı (müasir ərəb dilində) şəklində özünü göstərir. Hətta bəzi dillərdə təklik-ikilik-üçlük-dördlük-çoxluq qarşılıqlılığı müşahidə edilir. Bunların hamısı müəyyənlik kəmiyyət kateqoriyası vasitəsilə ifadəsində imkanlarını əks etdirir. Lakin bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında belə bir fikrə təsadüf edilir ki, “guya kəmiyyət anlayışının dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin yəni ,şəkilçilərin işlənməsi bir o qədər də vacib deyil. Əgər dildəki hər hansı leksik vahid şəkilçi qəbul etmədən çoxluq-topluluq ifadə edə bilirsə, cəm şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac duyulmur. Yəni dildəki sözün özü topluluq bildirir və bu topluluq fasiləli (diskret) çoxluqdan fərqli olaraq fasiləsiz (adiskret) olur. Müasir dilimizdəki sürü, naxır, camaat, kütlə, su, quş, rus dilindəki стадо (sürü), толпа (kütlə) və s. sözlər buna misal ola bilər”[29,s.22].

Şübhəsiz, məsələnin bu cür qoyulması tamamilə yanlışdır. Kəmiyyət anlayışının qrammatik vahidlər, şəkilçilər vasitəsilə ifadəsi eyni zamanda müəyyənlik anlayışının təzahürü ilə əlaqədardır. Belə ki, sürü sözü ilə qoyunlar, camaat, yaxud əhali sözü ilə insanlar arasındakı fərq yalnız kəmiyyətin diskretlikliyində, yaxud adiskretlikliyində deyil, həm də müəyyənliyində və qeyri-müəyyənliyindədir. Məsələn, sürü psixologiyası, camaat nümayəndəliyi, əhali coğrafiyası ifadələri də göstərir ki, sürü, camaat, əhali sözlərinin müəyyənlik ifadə etmək funksiyası vardır. Yəni bunlar definitivlik kateqoriyasına münasibətdə neytral anlayışlardır.

Halbuki cəmlik şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə, bir qayda olaraq, müəyyənliyin qrammatik ifadəsi eyni zamanda bu və ya digər sözün definitive neytrallıqdan çıxması, müəyyənlik anlayışı üzrə motivləşməsi deməkdir. Su, quş tipli sözlərə gəldikdə isə, burada yuxarıda sitat gətirilmiş fikrin müəllifi ilə razılaşmaq heç mümkün deyil, çünki bunlar adi sözlərdir, bütün sözlər kimi həm növü, həm də cinsi bildirir. Hər iki halda da definitivlik, yaxud kəmiyyət kateqoriyasını yalnız potensial olaraq ifadə edir. Əgər belə olmasa, onda gərək hər hansı dildə olan adların əksəriyyətinə məhz topluluq bildirən leksik vahidlər kimi baxardıq. Bu isə, məlum olduğu kimi tamamilə yanlış baxış olardı.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işinin nəticə hissəsində Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyası və onun ifadə vasitələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinin təhlili hər iki dildə təhlili, əsasən, təsviri və qismən müqayisəli planda aparılmışdır.

Dissertasiyanın “Müəyyənlik kateqoriyası” adlı I fəslində daha çox həm Azərbaycan, həm də Avropa tədqiqatçılarının müəyyənlik kateqoriyası haqqındakı nəzəri fikirləri məqalə və monoqrafiyalara istinadən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Nəzəri xarakter daşıyan bu fəsildə müxtəlif dilçilərə aid nəzəriyyə və fikirlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, qısa zaman kəsiyində bir-birindən fərqli tədqiqatlar mövcud olmuş və bu kateqoriya haqqında olan fikirlər sabitləşməmiş inkişaf etməyə davam etmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin birinci yarımfəslə olan “Azərbaycan dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatına dair” bölməsində bir sıra tədqiqatçıların müxtəlif dillərin normativ qrammatikasına, əsasən, müəyyənlik kateqoriyanın ifadəsinə aid araşdırmaları əks olunmuşdur. Məhz professor Bəkir Çobanzadənin türk dillərində definitivlik problemini haqqında öz “Türk dillərində definitivlik problemi” adlı məqaləsində ilk dəfə olaraq bu məsələyə toxunduğunu, onun məqaləsindən verilən istinadla izah olunmuşdur. Burada müəyyənlik kateqoriya barədə müxtəlif türk dillərinin qrammatikalarında (N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, M.Hüseynzadə və b.) bu və ya digər dərəcədə bəhs edilmişsə də, definitivlik barədə ilk monoqrafiyanı A.Həsənov yazmışdır. Müəllif göstərir ki, “türk dillərində müəyyənlik kateqoriyasının əhatə dairəsi geniş olub, dilin müxtəlif sahələrində və müxtəlif vasitələrlə təzahür edir. Ona görə də Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın mövqeyini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün onu aşağıdakı cəhətlərdən tədqiq etmək lazım gəlir:

1. leksik-semantik definitivlik;
2. leksik-qrammatik definitivlik;
3. qrammatik definitivlik”.

A.Həsənovun əsəri nə qədər maraqlı, elmi baxımdan əhəmiyyətli olsa da, bu və ya digər məsələyə münasibətdə yalnız Azərbaycan dilinin mövqeyindən çıxış etməyə cəhd göstərdiyinə görə metodoloji baxımdan çətinliklərə, qüsurlara məruz qalır.

A.Həsənov, B.Çobanzadə, N.K.Dmitriyev, S.S.Mayzel, A.N.Kononov, M.Hüseynzadə, M.Erkin, M.Rəhimov, Ə.Abdullayev kimi görkəmli nümayəndələrinin definitivlik problemi haqqındakı araşdırmaları sonrakı tədqiqatlara kifayət qədər böyük təsir etmişdir. Məsələn, Y.Seyidov, Ə.Cavadov, K.Vəliyev və b. dilçilər 70-ci illərdən sonra definitivlik probleminə xüsusi diqqət yetirməyə başlamışlar. . Y.Seyidov söz birləşmələrinə, Ə.Cavadov dil vahidlərinin sırasına, K.Vəliyev linqvistik poetikaya aid tədqiqatlarında olduqca maraqlı, bir sıra hallarda isə polemik fikirlər söyləmişlər.

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci yarım fəsili olan “Avropa dilçiliyində müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatı tarixi ” bölməsində bir sıra Avropa dilçilərinin nəzəri ,tədqiqi fikirləri diqqəti çəkir. Dünya dilləri arasında bu kateqoriya üzrə müfəssəl fikirlər ingilis dilçi-alimi C.Lyonsa məxsusdur. Qrammatik kateqoriya hesab olunandefinitlik semantik kateqoriya olan müəyyənləşmə ilə eyni funksiyanı bölüşür. Bunlardan hər ikisi referentin diskurs iştirakçılarına məlum və əvvəlcədən adı çəkilmiş olduğunu müəyyənləşdirir.C.Lyons qeyd edir ki , müəyyənləşmə özünü məhz qrammatikada definitlik şəklində göstərir. V.S.Xrakovski, V.A.Boqoroditski, N.K.Dmitriyev, O.Yespersen kimi dilçi-tədqiqatçılar da məhz bu kateqoriya haqqında monoqrafiya və məqalələrində ətraflı məlumat vermişlər.

“Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri” adlı II fəsildə isə yalnız türk dillərində deyil, Avropa dillərinin materialları üzərində apardığımız müşahidələrə ,əsasən, müəyyənlik kateqoriyası leksik-semantik və qrammatik istiqamətdə araşdırılmış ,nümunələr üzərində izah edilmişdir.Belə ki, hər bir dilin qrammatikasında olan fərqliliklər özünü leksik-semantik və qrammatik müstəvidə də göstərmişdir .

Dissertasiyanın II fəslinin birinci yarım fəsli olan “Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının leksik-semantik vasitələrlə ifadəsi ” adlı bölməsində definitivlik , onun praqmatik və semantik konsepsiya kimi araşdırılması,

definitivliyin mahiyyətinin anlaşılmasında müəyyənlik , inkluzivlik , tanışlıq , vahidlik , referens kimi anlayışların rolundan bəhs edilir.Müəyyənlik kateqoriyasının açılmasında danimarkalı qrammatik Paul Kristofersonun tanışlıq hipotezası və onun mahiyyəti dissertasiyada verilmiş istinadlar və nümunələrlə aydın şəkildə izah olunur. Azərbaycan və ingilis dillərin qrammatik quruluşlarının semantik əlamətlər üzrə tutuşdurulması həmin dillərin məzmun strukturu barədə az və ya çox dərəcədə düzgün və sistemli təsəvvür yaratmağa imkan verir.Belə ki, leksika və qrammatika bir-biriləri ilə bağlı olduğundan onları ayırmaq olmaz. İngilis dilində müəyyən kateqoriyasın leksik-semantik vasitələrlə ifadəsi zaman tanışlıq və vahidlik hipotezasından da aydınolduğu kimi işarə etdiyimiz referat bizim üçün aydın, müəyyən olmalıdır. Azərbaycan dilində isə biz müəyyənliyin leksik-semantik vasitələrlə ifadəsini daha çox əvəzlilərin, ismi təyin edən sifətlərdə sayda , söz birləşmələrində görə bilərik.

Dissertasiyanın II fəslinin ikinci yarımfəslini olan “Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının qrammatik vasitələrlə ifadəsi ” adlı bölməsində istər Azərbaycan , istərsə də ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitəri müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilmiş və nümunələrlə izah olunmuşdur. Belə ki,burada müəyyənlik kateqoriyasının nə qədər universal təbiətə malik olsa da , müxtəlif sistemli dillərdə özünü müxtəlif cür göstərmişdir. Avropa dillərində artıql vasitəsilə sözün müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən anlayış bildirməsi müəyyənləşir. Türk dillərində isə başqa vasitələrlə (məsələn, bir say ədatının sözün əvvəlində işlənilməsi ilə, hal, mənsubiyyət, xəbərlik şəkilçiləri və s.) göstərilir.

Son olaraq tədqiqat işimizin ümumi nəticəsi kimi deyə bilərik ki, hər nə qədər müəyyənlik kateqoriyası anlayışına fərqli mövqeylərdən istər qrammatika , istərsə də leksik-semantik zəmində nümunələrlə təhlil etməyə çalışsaq da, bu nümunələri tədqiq etmək üçün apardığımız tədqiqatlar zamanı bir daha görmüş olduq ki, hər iki dilin qrammatikasının bir-birindən fərqli və özünəməxsus olduğunun şahidi olduq .

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974, 344 s.
2. Ağayeva Sevdə .,Hüseynova Arzu .English grammer .Bakı-Elm,2012,414s.
3. Aslanov V.İ. Xüsusi adların leksik vahidlərdən fərqi. Azərbaycan onomastikası problemləri, Bakı, API nəşr, 1988, 367 s.
4. Axundov A. Onomastik vahid, onun mahiyyəti və dil sistemində yeri. Azərbaycan onomastikası problemləri. II, Bakı, API nəşr, 1988, 359 s.
5. Aydın Paşa. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı, Maarif, 1997, 233 s.
6. Azərbaycanca-fransızca lüğət. Bakı, Maarif, 1965, 244 s.
7. Çobanzadə B. və Ağazadə F. Bakı, Elm, Türk qrameri, 1929, 233 s.
8. Edison Hacıyev .Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri.
9. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU, 1991, 344 s.
- 10.Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı, Maarif, 1970, 75s.
- 11.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı, Elm, 2007,279 s.
- 12.İsmayılov F. XX əsr Qərbi fəlsəfəsi tarixi. Bakı, Təhsil, 1999, 233 s.
- 13.İsmayılova F.G. Bəzi beynəlmiləl terminlərin ingilis antroponimləri əsasında formalaşması. Azərbaycan onomastikası problemləri. API, 1998, 233 s.
- 14.Kazımov .Q.Ş .MüasirAzərbaycan dili. Bakı,Elm və təhsil, 2010,398s.
- 15.Məmmədli Qıpçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, Elm, 2000, 239 s.
16. Məmmədova Mələk.Yunusova Dünyamin. İngilis dilinin qrammatikası.Bakı,Adiloğlu nəşriyyatı,2011, 449s.
17. Müasir Azərbaycan dili: (sintaksis). Bakı, ADU, 1959, 245 s.
18. Musayev O. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası.Bakı, Elm, 1996, 234 s.
19. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Elm, 2007, 346 s.

20. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, 230 s.
21. Rüstəmovə T.Z. Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası. Tehran, 1988, 345 s.
22. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası: Morfologiya. Bakı, BDU, 2000, 230 s.
23. Vəliyev K. Linqivistik poetikaya giriş. Bakı, ADU, 1989, 230 s.
24. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 349 s.
25. Verdiyeva L.H., Axundov C.M., Sergeyev V.A., İngilis dilinin qrammatikası, Maarif nəşriyyat, 1993, 189 s.
26. Yadigar F. (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, Təhsil, 2-ci, yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş nəşri, 2003, 408 s.
27. Zeynalov M. Fəlsəfə tarixi. Bakı, Azərbaycan, 2000, 234 s.
28. Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских германских языков. - М., 1953, 349 с.
29. Елисеева А.Г., Селиверстова О.Н. Семантическая структура местоименного значения. // Вопросы языкознания. 1987, 245 с..
30. Есперсен О. Философия грамматики. - М., 1958, 356 с.
31. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка - М.-Л., 1956, 245 с.
32. Л. Юхансон. Определенность и актуальное членение в турецком языке. // Новое в зарубежной лингвистике. - М., Прогресс, 1987, 340 с.
33. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. - М., 1930, 267 с.
34. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. - М.-Л.: АН СССР, 1957, 245 с.
35. Bussler, Christoph, and Dieter Fensel, eds. Artificial Intelligence: Methodology, Systems and Applications: 11th International Conference, AIMSA 2004: Proceedings. Springer-Verlag, 2004, 237 p.
36. A practical grammar of contemporary english, O. Musayev., E.İ. Hacıyev., A.R. Huseynov ; editor E.İ. Hacıyev, reviewers D.N. Yunusov, J.K. Guliyev, Bakı: Qismət, 2011, 540 p.

37. An exercise suggested by J. L. Austin involved taking up a dictionary and finding a selection of terms relating to the key concept, then looking up each of the words in the explanation of their meaning. Then, iterating this process until the list of words begins to repeat, closing in a "family circle" of words relating to the key concept, Berlin, 245 p.
38. A plea for excuses in *Philosophical Papers*. Ed. J. O. Urmson and G. J. Warnock. Oxford: Oxford UP, 1961, 245 p.
39. *Basic of English grammar ,rules, exercises*, Samad Ramizoglu, Bakı: Nurlan, 2012, 349 p.
40. Copi, Irving *Introduction to Logic*. New York: Macmillan. London, 1982, 239 p.
41. David Hunter *Essentials of Discrete Mathematics*. Jones & Bartlett Publishers, Section 14.1, 2010, 128 p.
42. Dooly, Melinda. *Semantics and Pragmatics of English: Teaching English as a Foreign Language*. Univ. Autònoma de Barcelona, 2006, p.48
43. Early modern philosophers like Locke used the corresponding English terms "nominal essence" and "real essence". *A History of Western Philosophy*, London, 210 p.
44. Generally lexicographers seek to avoid circularity wherever possible, but the definitions of words such as "the" and "a" use those words and are therefore circular. Lexicographer Sidney I. Landau's essay "Sexual Intercourse in American College Dictionaries" provides other examples of circularity in dictionary definitions. (McKean, p. 73–77), London, 245 p.
45. Hurley, Patrick J. "Language: Meaning and Definition". *A Concise Introduction to Logic* (9 ed.). Wadsworth, 2006, pp. 86–91.
46. Ìlyish B. *The structure of modern English* ,1971,365p.
47. Ìlyish B. *History of the English language* . 1973,342p.
48. In the game of Vish, players compete to find circularity in a dictionary. London, 245 p.

49. Joseph, Horace William Brindley. *An Introduction to Logic*, 2nd edition. Clarendon Press repr. Paper Tiger, 2008, 289 p.
50. Joyce, George Hayward *Principles of logic*, 3d ed., new impression. London, New York: Longmans, Green and co. (worldcat) (full text of 2nd ed. 1999, 230 p.
51. Katerina Ierodiakonou, "The Stoic Division of Philosophy", in *Phronesis: A Journal for Ancient Philosophy*, Volume 38, Number 1, 1993, pp. 57–74.
52. Kevin Houston *How to Think Like a Mathematician: A Companion to Undergraduate Mathematics*. Cambridge University Press, 2009, p. 104
53. "Linguistics 201: Study Sheet for Semantics". Pandora.cii.wvu.edu. Archived from the original on 2013-06-17. Retrieved 2013-04-23, 167 p.
54. Locke, John (1690). *An Essay Concerning Human Understanding*. ISBN 0-14-043482-8. (full text: vol 1, vol 2) London, 1987, 340 p.
55. Macagno, Fabrizio; Walton, Douglas *Emotive Language in Argumentation*. New York: Cambridge University Press, 2014, 230 p.
56. Morse, R. M.; Flavin, D. K. (1992). "The Definition of Alcoholism". *JAMA*. 268 p.
57. Murphy, R. *English grammar in use*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007 , 319 p.
58. McKean, Erin *Verbatim: From the bawdy to the sublime, the best writing on language for word lovers, grammar mavens, and armchair linguists*. Harvest Books. 2001, 2008, 269 p.
59. *Philosophical investigations*, Part 1 §27–34, London, 349 p.
60. *Posterior Analytics*, Bk 1 c. 4, Cambridge, 2009, 134 p.
61. *Posterior Analytics* Bk 2 c. 7, Cambridge, 2009, 156 p.
62. Robinson, Richard. *Definition*. Oxford: At The Clarendon Press. 2008, 320 p.
63. Richard J. Rossi *Theorems, Corollaries, Lemmas, and Methods of Proof*. John Wiley & Sons Berlin, 2011, 344 p.
64. *Semantics: a coursebook*, p. 123, James R. Hurford and Brendan Heasley, Cambridge University Press, 1983, 145 p.

65. Stevenson, C.L., *Ethics and Language*, Connecticut, 1944, 178 p.
66. Simpson, John; Edmund Weiner. *Oxford English Dictionary*, second edition .Oxford University Press. 1998, 340 p.
67. Wittgenstein, Ludwig *Philosophical Investigations*. Blackwell Publishing. Oxford University Press, 340 p.